

kafkas üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

sosyal bilimler enstitüsü
DERGİSİ

KAÜSBED
KAÜİSS

Kafkas University
journal of institute of social sciences
sayı/number 20 sonbahar/autumn 2017

ISSN 1307-5500
e-ISSN 2149-0643

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
sosyal bilimler enstitüsü
DERGİSİ

KAFKAS | Kafkas University
UNİVERSİTESİ | journal of institute of social sciences
sayı/number 20 sonbahar/autumn 2017

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi **Hakemli** bir dergidir ve bahar ve sonbahar sayıları olmak üzere yılda en az iki kez yayımlanır. Yayın dili **Türkçe ve kabul gören Batı dilleridir**. Dergiye gönderilen yazılar daha önce hiçbir yerde **yayımlanmamış** olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri, bildiri kitaplarında daha önce yayımlanmamış olmak kaydıyla gönderilebilir. Özgün makalelerin ve araştırmaya dayanan raporların konunun uzmanlarına gösterilerek görüş alınması (kabul, değişiklikler yapıldıktan sonra kabul ya da ret) yaklaşık 6-8 hafta almaktadır. Yazının yayımlanıp yayımlanmaması hakkındaki son karar yazarlara bildirilir. Yayın Kurulu, gerekli hallerde yayımlanacak yazı üzerinde uzmanların görüşleri doğrultusunda bazı değişiklikler yapılmasını ya da yazının tamamen gözden geçirilmesini yazar(lar)ından isteyebilir. Yazılar, üzerinde gerekli değişikliklerin yapılması ve makalenin yeniden düzenlenmesi yazarların sorumluluğundadır. Yazılar, yayımlanmadan önce editöryal değişikliklerin onaylanması ve metnin son bir kez gözden geçirilmesi için yazarlara gönderilir. Olumsuz hakem görüşü bulunan yazılar dışındaki yayımlanmayan yazılar istendiği takdirde yazarlarına geri gönderilir.

Derginin temel amacı: Sosyal Bilimler alanlarında bilimsel bilgi üretimine katkı sağlamaktır. Bilime yenilik getiren, Yeni bir bilimsel yöntem geliştiren veya bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama niteliğinde olan özgün makalelere yer vermeyi amaçlamaktadır. Derginin kapsamı: Sosyal Bilimler ile ilgili konuları kapsamaktadır. Dergide, Sosyal Bilimlerin alanlarının kapsamına giren tüm konulardaki çalışmalar yayımlanır.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ/KAÜSBED

Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences/KAUJISS

Sahibi Owner

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına

In the name of Kafkas University Institute of Social Sciences

Yrd. Doç. Dr. Yaşar KOP

Editörler ve Yayın Kurulu Editorial Board

Prof. Dr. Selçuk URAL *Sosyal ve Beşeri Bilimler Editörü*

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR *Batı Dilleri ve Edebiyatları Editörü*

Doç. Dr. Murat TAŞDAN *Eğitim Bilimleri Editörü*

Doç. Dr. Sebahattin YILDIZ *İktisadi ve İdari Bilimler Editörü*

Yrd. Doç. Dr. Arzu ŞEYDA GÜVEN *Türk Dili ve Edebiyatı Editörü*

Yrd. Doç. Dr. Adem BALKAYA *Halk Edebiyatı Editörü*

Başeditör Head-Editor

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Editör Yardımcısı Vice Editor

Yrd. Doç. Dr. Ersin DOĞANTEKİN

İngilizce Redaksiyon English Redaction

Yrd. Doç. Dr. Turan ÖZGÜR GÜNGÖR

Genel Koordinatörler General Coordinators

Yrd. Doç. Dr. Tolga AKAY

Düzenleme Design

Yrd. Doç. Dr. Süleyman TEKİR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

Dizgi ve Baskı Printed and IBM Typeset

Kafkas Üniversitesi Ofset Tesisleri, Kars

Kafkas University, Kars

Yazı İşleri /Sekretariat

Enstitü Sekreteri Nuri BAYRAKÇI

Yazışma Adresi Corresponding Address

Kafkas Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Müdürlüğü 36100 Kars

Tel : +90 474 225 11 87

Fax : +90 474 225 11 87

e-mail : sbdergi@kafkas.edu.tr
sosbil@kafkas.edu.tr

Dergi Otomasyon Sistemi

<http://194.27.41.48/edergi/giris.aspx>

© 2017 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Her Hakkı Saklıdır. Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur.

© 2017 Kafkas University Institute of Social Sciences, All rights reserved The views expressed in the journal are the responsibility of the individual authors

ISSN- 1307-5500

e-ISSN- 2149-0643

DERGİMİZ TÜBİTAK-ULAKBİM SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER VERİ TABANINDA DİZİNLENMEKTEDİR.

KAÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

YAZIM KURALLARI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen yazılar sayfanın tek yüzüne yazılmalıdır. Eserler yazım kurallarına uygun şekilde hazırlandıktan sonra KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ sayfasından DERGİ OTOMASYONU linkine girilerek yüklenmelidir. Yazılar, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uyularak hazırlanmalı ve 20 sayfaı geçmemelidir (fotoğraf ve çizimler hariç).

Eserlerin başlangıç sayfasında bulunması gereken bilgiler

Yazar ad(lar)ı, Yazarın Adres(ler)i, E-Posta adres(ler)i, Makalenin İngilizce adı, Makalenin İngilizce özet, Anahtar kelimeler (İngilizce ve Türkçe 3-5 adet)

Eserin kaydedildiği otomasyonda bulunması gereken bilgiler

Yazar Adı ve Unvanı, Makale Adı, Yazar Adresi, E-Posta Adresi, Bağlantı Telefonu

Yazı karakteri

- * Makale başlığı, tamamı büyük harflerle, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 11 punto-kalın normal
- * İngilizce başlık, kelime baş harfleri büyük, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 10 punto-kalın normal
- * Yazar Adı, unvan belirtilmeden, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 10 punto-bold
- * Yazar unvanı, Adresi ve E-Posta, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 9 punto
- * Öz ve Abstract, sayfaya ortalanmış olarak Times New Roman 9 punto-italik (en çok 100 kelime)
- * Bölüm başlıkları ve alt başlıklar, 1 cm boşluk kullanılarak Times New Roman 11 punto-bold
- * Metin, Times New Roman 11 punto
- * Alıntılar, sonnot şeklinde Times New Roman 10 punto
- * Tablo, Fotoğraf, Harita, Grafik başlıkları, Times New Roman 10 punto
- * Tablo içi, Times New Roman 7-9 punto
- * Tablo, Fotoğraf, Harita, Grafik kaynağı, Times New Roman 9 punto

Sayfa Düzeni

- * Kenar boşlukları Üst:6,5 cm, Alt:5 cm, Sağ:4,5, Sol:4,5
- * Girinti sol:0, sağ:0, Paragraf başıboşluğu:1 cm, Aralık Önce:3 nk, Sonra:3 nk, Satır Aralığı: tek, Üst bilgi: 5 cm, Alt Bilgi:1,25 cm

Fotoğraf, Harita, Şekil

- * Metin içerisinde yer alan fotoğraf, harita ve şekiller 300 dpi çözünürlükte taranmış ve ilgili bölüme yerleştirilmiş olmalıdır
- * Grafikler hazırlanırken, iç bölümlerde yer alan yazıların okunabilirliğine dikkat edilmeli ve grafik içi taramalarda gri tonlama uygulanmalıdır

Alıntılar

- * Alıntılar Metin içinde APA 6 olarak verilmelidir.
- * Kaynaklar makalenin son bölümünde “**KAYNAKLAR**” adı altında verilmelidir

Yayın kurallarına uymayan ve büyük değişiklik gerektiren yazılar, uyarılarla birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazım kuralları, eserlerin toplanma aşamasında görsel düzenliliği sağlamak amacıyla uygulanmaktadır.

Yayınlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazarlarına aittir.

Derginin mail adresleri, hakem değişiklikleri yapılmış makalelerin gönderimine ve bilgi edinme amaçlı kullanıma açıktır.

sbedergi@kafkas.edu.tr

KAÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KAU Journal of the Institute of Social Sciences

Sonbahar 2017-Sayı 20 - Autumn 2017-Number 20

İÇİNDEKİLER *Contents*

DİL VE EDEBİYAT

- Onur Kemal BAZARKAYA (DOI:10.9775/kausbed.2017.020)/Araştırma**
Hochstapler und Herrenmenschen: Walter Serners Nietzsche-Rezeption in Letzte Lockerung.....309-326
Charlatans and Superior Men: Walter Serner's Nietzsche-Reception in Letzte Lockerung/
(Dolandırıcılar ve Üstün İnsanlar: Walter Serner'in Letzte Lockerung Adlı Yapıtında Nietzsche Alımlaması)

- Ahmet USLU (DOI:10.9775/kausbed.2017.021)/Araştırma**
Somut Şiir Bağlamında Tarık Günersel'in Şiirleri.....327-346
Tarık Günersel's Poems in the Context of Concrete Poetry

EĞİTİM BİLİMLERİ

- Zeynep AKSAN-Dilek ÇELİKLER (DOI:10.9775/kausbed.2017.022)/Araştırma**
Okul Öncesi Çocuklara Astronomi Eğitimi: Uzay ve Gezegenler.....347-359
Astronomy Education for Pre-School Children: Space and Planets

- Ayşegül ALTUN (DOI:10.9775/kausbed.2017.023)/Araştırma**
Öğretmen Adaylarının Ölçme ve Değerlendirme Dersine
Yönelik Tutum ve Yeterlik Algılarının İncelenmesi 361-375
An Investigation of Prospective Teachers' Attitudes towards and
Perception of Competency Level at Measurement and Evaluation Lesson

- E. O. BAYRAMOĞLU- H. İ. KAYA (DOI:10.9775/kausbed.2017.024)/Araştırma**
Öğretmenlerin Demokratik Değerleri ile İş Doyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.....377-395
The Research of the Relation between Teachers' Democratic Values and their Job Satisfaction

- H. ÇELİK-K. GENÇ- R. GENCER (DOI:10.9775/kausbed.2017.025)/Araştırma**
Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Okuma Kültürleri Üzerine Nitel Bir Araştırma.....397-413
A Qualitative Research on the Reading Cultures of the Social Studies Teacher Candidates

- Cem ERDEN-İlker ÖZMUTLU (DOI:10.9775/kausbed.2017.026)/Araştırma**
Ortaokul Öğrencilerinin Beden Eğitimi ve Spor Dersine İlişkin
Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Kars İli Örneği).....415-425
Analyzing the Secondary School Students' Attitudes Towards Physical Education
and Sports Class with Regards to Multiple Variances(The Sample of Kars City Center)

- Osman URLUNÇ-Murat TAŞDAN (DOI:10.9775/kausbed.2017.027)/Araştırma**
Okul Yöneticilerinin Hizmetiçi Eğitim
Programlarının Değerlendirmesine İlişkin Görüşleri.....427-446
Opinions of School Administrators on the Evaluation of the in-Service Programs

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER

- Sibel İsmailçebi BAŞAR-Gürkan BOZMA (DOI:10.9775/kausbed.2017.028)/Araştırma**
Ülkelerin Lojistik Performanslarının Belirleyicileri.....447-458
Determinants of Countries' Logistic Performances

- M. Emin KARABAYIR-Abdülkadir KARABULUT (DOI:10.9775/kausbed.2017.029)/Araştırma**
Kobi'lerin Nakit Yönetimi Tutumları Üzerine Bir Araştırma: Kars Örneği.....459-479
A Research on Cash Management Attitudes of the Small and Medium Size Enterprises: Kars Sample

İLAHİYAT

- Mehmet Fatih KALIN (DOI:10.9775/kausbed.2017.030)/Araştırma**
İnancın Gelişimi ve Dinî Bilinç Üzerine Rudolf Otto'nun Düşünceleri.....481-495
The Rudolf Otto's Thoughts on the Development of Belief and Religion Consciousness

SANAT TARİHİ

- Gül GÜLER- Mustafa GÜLER (DOI:10.9775/kausbed.2017.031)/Araştırma**
Urfa Hekim Dede Camii Haziresindeki Mezartaşları.....497-515
Gravestones in Urfa Hekim Dede Mosque Cemetery

TARİH

- Alpaslan CEYLAN (DOI:10.9775/kausbed.2017.032)/Araştırma**
Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular.....517-568
Diauehi Kingdom and Urartian's in the Northeast Anatolia in the Light of New Findings

Tuba ÇINAR (DOI:10.9775/kausbed.2017.033) /Araştırma	
Yollar Ayrıldı Peki Şimdi Ne Olacak? Osmanlı’da Boşanma Sonrası Yaşanan Sorunlar.....	569-586
<i>There is a Break-Up, so What Will Happen Next?</i>	
<i>Problems Experienced Following a Divorce in the Ottoman State</i>	
Leyla Derviş (DOI:10.9775/kausbed.2017.034)/Araştırma	
Türk-Kırgız İlişkileri Hakkında Türkiye’de	
Yapılan Çalışmalara Dair Genel Bir Değerlendirme.....	587-607
<i>A General Evaluation of Turkish – Kyrgyz Relations Studies Conducted in Turkey</i>	
Gökhan KALMIŞ (DOI:10.9775/kausbed.2017.035)/Araştırma	
Eskiçağ’da Alucra.....	609-618
<i>Alucra in Ancient History</i>	

DANIŞMA VE HAKEM KURULU

Doç. Dr. Zerrin KARAKUZULU	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulkadir GÜNER	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN	(Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Abide DOĞAN	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem ÜZÜMCÜ	(Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan ÖMERUSTAOĞLU	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet BURAN	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet MERMER	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	(Mimar Sinan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Uğur NALCIOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet UZUN	(Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet YİĞİT	(Muğla SK Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ACAR	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUymAZ	(Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali İPEK	(İğdır Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman ENGİN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Altan ALPEREN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif ÜNAL	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN	(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayten ER	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim ÖZCAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Betül ARSLAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Celal TÜRER	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ŞENGÜL	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevat BAŞARAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet BOZKUŞ	(Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ	(Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Emel KOÇ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ALPER GÜVEL	(Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan TATLIDİL	(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra MELİKOĞLU	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Sema Barutçu ÖZÖNDER	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih TEPEBAŞILI	(N. Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Günay KUT	(Boğaziçi Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜRSEVİN	(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürsel UYANIK	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. H.Ömer KARPUZ	(Pamukkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil İbrahim USTA	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan BAHAR	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan BAHAR	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Himmet UMUNÇ	(Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin Ali KUTLU	(Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan Sabri BALKAYA	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas ÖZTÜRK	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail GÖRKEM	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail PARLATIR	(Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Jale DEMİRCİ	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil ÇAKIN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kasım İNCE	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal POLAT	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Leyla HARPUTLU	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DEMİREZEN	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZCAN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TAKKAÇ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Muammer DEMİREL	(Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhsin MACİT	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mukadder ERKAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa BAĞCI	(Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa YILDIZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ALICI	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BUDAK	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mükrem YAMAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat TARTI	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat YATKIN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin CEVİZ	(İpek Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU	(RTE Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman DEMİR	(Gazi Osman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TORLAK	(KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Önal KAYA	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	(ODTÜ)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ	(Maltepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Rupperecht S. BAUR	(Duisburg-Essen Üniversitesi)
Prof. Dr. S.Dilek YALÇIN ÇELİK	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saliha KODAY	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Selami KILIÇ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk ÇIKLA	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk URAL	(Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. Selim BAŞAR	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap YILMAZ	(A.Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. Sergül VURAL KARA	(Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevim AKTAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sırrı AKBABA	(Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Sinever Esin DAYI	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Tahsin AKTAŞ	(Nevşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut GÖĞEBAKAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Turhan KAÇAR	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Yakup ÇELİK	(TOBB Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz ARSLAN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	(Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem İŞCAN	(GOP Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet GÖKÇİMEN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet SARI	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Alpaslan YÜCE	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Anıl YILMAZ	(Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Bahattin ÇELİK	(Ardahan Üniversitesi)
Doç. Dr. Birol CAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemile AKYILDIZ ERCAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine ÖZTÜRK	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	(Ardahan Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan BADA	(Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KAYGIN	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan TOKUCU	(Kafkas Üniversitesi)

Doç. Dr. Faruk GÜRBÜZ	(Erzincan Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma DAĞABAKAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR	(Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Fethi AÇIKEL	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Funda KARA	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Gencer ELKILIÇ	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülhan ATNUR	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülten GÜLER	(Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Hikmet ASUTAY	(Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüsnü KAPU	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. İlker ÖZMUTLU	(Namık Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. İmran KARABAĞ	(Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail ÖĞRETİR	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL	(Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat YILMAZ	(Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Merih Tekin BENDER	(Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin AKİS	(Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat DURMUŞ	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TAŞDAN	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ALICI	(Erzincan Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ŞENEL	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Nimet KESER	(Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Nizamettin PARLAK	(Erzincan Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurettin KOÇHAN	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Ötügen SENER	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Sahip BEROJE	(Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Sebahattin YILDIZ	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Selahattin BEKKİ	(Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Selami YÜKSEK	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevgi COŞKUN KESKİN	(Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Suna KAYMAK ÖZMEN	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Tazegül DEMİR ATALAY	(Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN	(Muğla SK Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay İLHAN NAS	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli ÜNSAL	(Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Volodimir PİDVOYNIY	(Kiev-Taras Şevçenko Ulusal Üniversitesi)
Doç. Dr. Zeki KODAY	(Atatürk Üniversitesi)

Teşekkür

Dergimizin bu sayısında yer alan makalelerin değerlendirilmesinde hakemliklerine başvurduğumuz, aşağıda isimleri yer alan öğretim üyelerine teşekkür ederiz.

Yayın Kurulu

Acknowledgement

We convey our deepest gratitude's and thanks to below mentioned scholars who graciously offered their invaluable assistance in reviewing.

Editorial Board

Prof. Dr. Hakan AKÇAY

Prof. Dr. Hasan POLAT

Prof. Dr. Hikmet ASUTAY

Prof. Dr. Kemal POLAT

Prof. Dr. Lütfü Öztürk

Prof. Dr. M. Kemal DEĞER

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Prof. Dr. Paşa YALÇIN

Prof. Dr. Selçuk URAL

Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Doç. Dr. Adnan KÜÇÜKOĞLU

Doç. Dr. Anıl YILMAZ

Doç. Dr. Ayten K. AVAROĞULLARI

Doç. Dr. Ebru OĞUZ

Doç. Dr. Ender COŞKUN

Doç. Dr. Hüsnü AYDENİZ

Doç. Dr. Mitat DURMUŞ

Doç. Dr. Murat TAŞDAN

Doç. Dr. Mustafa YILDIZ

Doç. Dr. Nezahat CEYLAN

Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Doç. Dr. Selahattin KAYMAKÇI

Doç. Dr. Selami YÜKSEK

Doç. Dr. Sinan KOÇYİĞİT

Doç. Dr. Sultan Murat TOPÇU

Doç. Dr. Uğur AKIN

Yıldız Teknik Üniversitesi

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Amasya Üniversitesi

KTÜ

KTÜ

KTÜ

Atatürk Üniversitesi

Erzincan Üniversitesi

Kafkas Üniversitesi

İbrahim Çeçen Üniversitesi

Pamukkale Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Katip Çelebi Üniversitesi

Sıtkı Koçman Üniversitesi

Mimar Sinan Üniversitesi

Pamukkale Üniversitesi

Erzincan Üniversitesi

Kafkas Üniversitesi

Kafkas Üniversitesi

Akdeniz Üniversitesi

MEB

Kafkas Üniversitesi

Kastamonu Üniversitesi

KTÜ

Atatürk Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Doç. Dr. Yahya BAĞÇECİ
Doç. Dr. Yaşar AKKAN
Doç. Dr. Yavuz ÇİFÇİ
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞTI

Erciyes Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Sıtkı Koçman Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi

Gönderim Tarihi: 19.06.2017

Kabul Tarihi: 07.12.2017

Kıymetli Hocam M. T. Tarhan'a...

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA KUZEYDOĞU ANADOLU'DA DİAUEHİ KRALLIĞI VE URARTULAR

Diauehi Kingdom and Urartian's in the Northeast Anatolia in the Light of New Findings

Alpaslan CEYLAN

Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
bceylanerzurum@hotmail.com
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Diauehi Krallığını, Urartu devleti ile olan ilişkilerinden tanımaktayız. Coğrafi konum olarak bilim adamları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Diauehi Krallığını, Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri kaynak bölgesine yerleştiren bilim adamları olduğu gibi, Çoruh bölgesinden Karadeniz'e kadar ulaştıranlar da bulunmaktadır. Genel anlamda Erzurum-Aşkale ile Kars-Sarıkamış arasındaki bölgenin Diauehi bölgesi olduğu ifade edilebilir.

Asur krallarından Tıglath-Pleser I, Anadolu'ya yaptığı seferi, Prizma yazıtında anlatmıştır. Yazıya göre Asur kralı Tumme'den Diauehi ye kadar Nairi'nin 23 kralını yendiğini anlatmaktadır. Yine Asur krallarından Salmanassar III'ün bölgeye seferler yaptığı Asur kayıtlarından bilinmektedir. Diauehi'nin Urartu Devleti ile olan mücadelesi tarihi açıdan son derece önemlidir. Urartular, kurucu kralları döneminde bölge ile ilgilenmeye başlayıp, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne seferler düzenlemişlerdir.

Diauehi Bölgesine, Urartu kralları Menua ve Argišti I'in seferler düzenlediğini bilmekteyiz. Bu seferlerle ilgili bölgede ki yazıtlardan Diauehi'nin başkenti Şaşılu'dan ve Kralı Utupurşi'den bahsedilmektedir.

Yine yazıtlarda Diauehi Krallığının bağlılarından olan Şeşeti ülkesi, Zua, Baltulhi ve Haldiriulhi ülkelerinin adları zikredilmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1998 yılından itibaren aralıksız 15 yıldır yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda, Diauehi ve Urartu Krallığı ile ilgili önemli yeni bilgilere ulaşılmıştır. Çalışma sonucu elde edilen veriler, bu bildiride değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Diauehi, Doğu Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu, Erzurum, Kars, Erzincan, Iğdır, Ardahan.

Abstract

The existence of Diauehi Kingdom, located in the Northeast Anatolia, is known due to its relations with Urartian State. Different views still exist among the historians in respect to its geographical location. While some historians believe that it was located in the area where Çoruh River emerges, others argue that it starts from Çoruh region and extends to the

Black Sea region. However, most of the historians tend to believe that its actual location is between Erzurum and the area where Çoruh River springs. In general, it can be stated that the area between Erzurum-Aşkale and Kars-Sarıkamış is the place which can be called the Diauehi region.

Tiglath-Pleser I, an Assyrian King, narrates his military expedition in the inscription called The Prism. According to the inscription, the Assyrian king, Tiglath-Pleser I expresses that he beat 23 kings of Nairi from Tumme to Diauehi. It is also known from the Assyrian records that Salmanassar III, another Assyrian king, launched military expeditions to the region as well.

The conflict between Diauehi and Urartian State is highly significant in terms of its historical meaning. During the era of the founder kings of Urartian Kingdom, the Urartians started to pay attention to the region and organised military expeditions to the Northeast Anatolia region.

It is a fact that that Urartian kings, Menua and Argišti, embarked military expeditions on the Diauehi region. In the light of these expeditions, the inscriptions in the area give reference to Şaşilu, the capital of Diauehi, and its king, Utupurşi. The names of Şeşeti state, one of the mandates of Diauehi Kingdom, and Zua, Baltulhi and Haldiriulhi states are also mentioned in the inscriptions

Thanks to the surface studies, which have been conducted in the Northeast Anatolia since 1998 non ceasingly, have obtained invaluable information about Diauehi and Urartian states. This report is an evaluation of the data gathered.

Keywords: Urartian, Diauehi, East Anatolia, Northeast Anatolia, Erzurum, Kars, Erzincan, Iğdır, Ardahan

Kuzeydoğu Anadolu Bölümü, Türkiye coğrafyasının doğusunda yer alan Doğu Anadolu bölgesinin bir parçasıdır (Harita 1). Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye coğrafyasının beşte birini oluşturmakta olup, dağlık bir coğrafyadır. Coğrafi yapı itibarıyla Türkiye'nin çatısını oluşturmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu Bölümü, jeomorfolojik ve jeolojik özellikleri ile iklim şartları göz önüne alındığında dört bölüme ayrılmıştır. Yukarı Fırat Bölümü, Erzurum-Kars Bölümü, Yukarı Murat-Van Bölümü ve Hakkâri Bölümüdür (Erinç, 1953, s. 1 vdd.; Saraçoğlu, 1989, s. 1 vdd.; Tarkan, 1974, s. 7 vdd.; Atalay-Mortan, 2003, s. 415; Ketin, 1983, s. 463 vd.).

Bölge, ana hatları ile karasal iklim özelliği göstermektedir. Karasallığın en şiddetli olduğu bölüm ise Kuzeydoğu Anadolu'dur. Türkiye'de kar yağışının en çok olduğu ve kar örtüsünün yerde en fazla kaldığı bölge Doğu Anadolu bölgesidir. Kuzeydoğu Anadolu platolarının, yaz ve sonbahar aylarında yemyeşil çayırarla kaplı olması hayvancılığın gelişmesine katkı sağlamaktadır (Tarkan, 1974, s. 11 vd.; Koçman, 1993, s. 26; Koday, 2005, s. 32 vd.).

Kuzeydoğu Anadolu, Türkiye'nin önemli akarsularını barındırmaktadır. Aras, Fırat, Çoruh ve Kura nehirleri, başlıca nehirleridir.

Akarsu açısından zengin olan Kuzeydoğu Anadolu'da iki önemli göl bulunmaktadır. Bu göller Çıldır Gölü ve Aktaş Gölü'dür. Çıldır Gölü Türkiye'nin ikinci en büyük gölüdür. Aktaş Gölü ise Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınırı oluşturması bakımından önemlidir (Sözer, 1969, s. 1 vdd.; Honigmann, 1970, s. 183 vd.; Ksenophon, 1984, s. 132 vd.; Güney, 1988, s. 582 vd.; Herodotos, 1989, s. 1/180 vd.; Sami, 1889, s. 72 vd.; Güney, 1990, s. 323 vd.; Ceylan, 1994, s. 20 vd.; Koday, 2001, s. 173 vd.).

Depresyon alanlarını izleyen yollar tarihin her döneminde askeri ve ticari amaçla kullanılmışlardır. Doğu-batı yönlü olan ana yollara bağlanan dikey yollar temel yol sistemini oluşturmaktadır. Bölgenin anayol sistemi, Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Bu yol Kars-Ardahan üzerinden Kafkaslara, Ağrı-Doğubayazıt üzerinden İran yaylarına açılmakta olup stratejik açıdan önemlidir (Selen, 1943, s. 352 vd.; Belli, 1977, s. 111 vd.; Pehlivan, 1984, s. 23 vd.; Saraçoğlu, 1989, s. 508).

Doğu Anadolu Bölgesi, madencilik açısından üç bölüme ayrılır.

1- Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi

2- Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi

3- Diyarbakır-Siirt- Van-Hakkâri bölgesidir.

Gümüş, bakır, demir madenleri açısından Doğu Anadolu'nun en zengin alanı Adıyaman, Malatya, Elazığ ve Tunceli bölgesidir. Kuzeydoğu Anadolu bölümünün içinde yer aldığı birinci bölüm ise maden açısından bölgenin ikinci zengin alanıdır. Tarihi kayıtlarda bu coğrafyaya egemen olan büyük devletlerin bölgeden aldıkları vergilerde madenler ile büyük ve küçükbaş hayvanların çokluğu dikkat çekmektedir (Ryan, 1960, s. 17 vd.; Piotrovskii, 1969, s. 115 vd.; Mayer, 1983, s. 70 vd.; Slattery, 1987, s. 1 vd.; Belli, 1991, s. 44 vd.; Erzen, 1992, s. 29 vd.; Belli, 2000, s. 371 vd.; Salvini, 2006, s. 94 vd.).

Diauehi'nin lokalizasyonu ile ilgili bilim adamlarının ortak görüşü, merkezinin Erzurum ve çevresi olduğudur. Bölgenin tarihi incelendiğinde Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılar. Erzurum Bölgesinde Kalkolitik Çağı sonu ile İlk Tunç Çağın başında yoğun bir yerleşme olduğu belirlenmiştir. Bölgede yapılan sistemli kazılar **Karaz** (Koşay-Turfan, 1959, s. 349 vdd.; Pehlivan, 1990, s. 168 vdd.; Ceylan, 2001, s. 74; Ceylan, 2008, s. 70; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Karaz), **Pulur** (Koşay, 1964, s. 91 vd.; Koşay-Vary, 1964, s. 1 vdd.; Koşay, 1984, s. 1 vdd.; Pehlivan, 1984, s. 1 vdd.; Ceylan, 2002, s. 168; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Pulur), **Güzelova** (Koşay-Vary, 1964, s. 1 vdd.; Koşay-Vary, 1967, s. 1 vdd.), **Sos** (Sagona-Erkmen vd. 1997, s. 137 vdd.; Sagona, 1999, s. 153 vd.; Sagona, 2000, s. 329 vdd.), **Erzurum Kalesi** (Erkmen-Ceylan vd. 2008, s. 491 vdd.; Erkmen-

Günaşdı vd. 2011, s. 148 vd.; Günaşdı, 2015, Baskıda; Bingöl 2016, s. 488), BOTAŞ tarafından yapılan **Büyükardıç** (Şenyurt, 2005_a, s. 1 vdd.), **Güllüdere** (Şenyurt-Resul, 2005, s. 1 vdd.), **Tasmasor** (Şenyurt, 2005_b, s. 1 vdd.), **Tetikom** (Şenyurt-Ekmen, 2005, s. 1vdd.), **Pasinler Kalesi'dir** (Erkmen-Ceylan, 2003, s. 17 vdd.). Bu kazılar ile birlikte bölgede yüzey araştırmaları da yapılmıştır. 1990-1991 yıllarında Pehlivan (Pehlivan, 1991_a, s. 1 vdd.; Pehlivan, 1991_b, s. 1 vdd.) hocamın başkanlığında başladığımız yüzey araştırmalarına, daha sonra başkanlığımda, 1998 yılından itibaren aralıksız devam edilmektedir (Ceylan, 2000, s. 181-192; Ceylan, 2001, s. 71-82; Ceylan, 2002, s. 165-178; Ceylan, 2003, s. 311-324; Ceylan, 2004_a, s. 263-272; Ceylan, 2005, s. 189-200; Ceylan, 2007, s. 163-182; Ceylan vd. 2008, s. 129-148; Ceylan vd. 2009, s. 133-150; Bingöl-Ceylan vd. 2010, s. 375-398; Özgül-Ceylan vd. 2013, s. 277-292; Üngör-Bingöl vd. 2014, s. 61-77)¹.

Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250-2000/1750) bölgeye egemen olan kültürlerin Erken Hurri Kültürü olduğu bilinmektedir. Daha çok keramiği ile tanımlayabildiğimiz bu kültüre pek çok ad verilmesine rağmen biz birçok bilim adamının kabul ettiği Karaz Kültürü ismini kullanmayı uygun görmekteyiz². Karaz Kültürü, Trans-Kafkasya'dan Filistin'e ve Malatya-Elazığ Bölgesi'nden Kuzeybatı İran'a kadar yayılmıştır³.

Erzurum bölgesinde M.Ö. II. binde Hayaşa Krallığı'nın varlığını görmekteyiz. Hayaşa ismi Hititler tarafından verilmiştir. Hurrilerin devamı ya da kalıntısı olan Hayaşa ile ilgili ilk bilgilere Hitit kaynaklarından ulaşılmaktadır. Hayaşalılar ile ilgili en eski Hitit kaynağı Murşili II dönemine aittir (Delaporte, 1936, s. 76 vd.; Güterbock, 1956, s. 41 vd.; Goetze, 1967, s. 1 vd.; Pehlivan, 1984, s. 53 vd.; Macqueen, 2001, s. 51 vd.).

Kral Murşili'nin kaleme aldığı kayıtlarda dedesi Tuthalya III ve babası Šuppiluliuma I'in kahramanlıkları anlatılmaktadır. Hitit kralı Tuthalya, Hayaşa seferi sırasında rahatsızlanarak, ordunun komutasını Šuppiluliuma'ya vermiştir. Šuppiluliuma, Kummuha Savaşı⁴ ile Hayaşalıları

¹ Kısa süreli ve sınırlı olarak M. Karaosmanoğlu ve A. Sagona'nın yüzey araştırmaları bulunmaktadır.

² Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni ile ilgili geniş bilgi için bak; Pehlivan, 1984, s. 34 vdd.; Dzhaparidze, 1964, s. 4 vd.; Piotrovskii, 1962, s. 7; Dyson, 1968, s. 14 vd.; Burney, 1958, s. 165 vdd.; Koşay-Turfan, 1959, s. 349 vd.; Arsebük, 1974, s. 1 vdd.; Arsebük, 1979, s. 81 vd.

³ Geniş bilgi için bak; Burney-Lang, 1971, s. 53 vd.

⁴ Hitit krallarının büyük hesaplaşma olarak gördüğü bu savaş Hitit kayıtlarından

etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştır. Hayaşa Kralı, bu savaş sırasında belki de öldürülmüştür. Savaş sonrası yapılan **Hukkana Anlaşmasında**⁵ (Friedrich, 1930, s. 103 vdd.; Macqueen, 1986, s. 47; Carruba, 1988, s. 59 vd.; Pehlivan, 1991_b, s. 40 vdd.) Hayaşa tahtında Mariya bulunmaktadır. Hitit kralı Šuppiluliuma'nın güçlü krallığında döneminde hiçbir sorun çıkarılmamıştır. Bu dostluk ve saldırmazlık dönemi yaklaşık elli yıl sürmüştür. Hayaşa'nın yeniden hareketlenmesi Murşili II dönemine rastlamaktadır. Murşili II'nin Kuzey Suriye'deki durumundan istifade eden Hayaşa kralı Anniyaş, Hitit şehirlerine ve topraklarına saldırılarda bulunmuş, İstitina ve Kannuva şehirleri ile Dankuva topraklarından esir ve ganimet almıştır. Murşili II saltanatının yedinci yılından (M.Ö. 1337) başlayarak saltanatının on birinci yılına kadar Hayaşa ile mücadele etmiştir. Murşili II'nin on birinci yıl kayıtlarında son kez rastlanılan Hayaşalılar için şu ifadeler geçmektedir⁶.

“Fakat ilkbahar olduğunda Azzi-Hayaşa ülkesini düzene koymaya gidecektim..... O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler..... Bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım.....”

Kayıtlardan anlaşılacağı gibi Hitit kralının art arda yaptığı seferler sonucu Hayaşalılar, Hitit için artık tehdit unsuru olmaktan çıkıp bağlı halk olmuşlardır. Hitit kralı Tuthalya IV (M.Ö. 1260-1230) dönemine ait bir kayıta;

Azzi (=Hayaşa) Kaşka ve Dukka ülkelerine hiç kimsenin giriş çıkış yapmaması gerektiğini belirtmektedir. Şimdiye kadar ele geçirilen Hitit kayıtlarından başka bilgi yoktur. Ancak biliyoruz ki, Hayaşalılar bu bölgede yaşamaya devam etmişlerdir, Güneydeki Asur tehlikesine karşı Van Gölü'nü çevreleyen bölgelerde yer alan Uruatri ve Nairi Konfederasyonları birleşerek Urartu Devletini kurmuşlardır (Harita 2). Söz konusu konfederasyonların Hurri ve Erken Urartu grupları oldukları bilinmektedir.

Bölgede M.Ö. I. Binde Urartu Devletinin varlığını görmekteyiz. M.Ö. 13. Yüzyılda Nairi ve Uruatri ülkeleriyle Asur Devleti arasında

2BoTU₃₄IV 41-44'de geniş olarak verilmiştir. Geniş bilgi için bak; Cavaignac, 1931, s. 8; Garstang, 1943, s. 48 vd.; Schuler, 1965, s. 36; Pehlivan, 1984, s. 63; Macqueen, 1986, s. 46; Pehlivan 1991_b, s. 40 vdd.

⁵ Anlaşmanın iki kopyası bulunmaktadır. Anlaşma metni ve değerlendirilmesinin detayları için bak; Ceylan, 1994, s. 75 vdd.

⁶ Hitit kayıtlarından KBoIV₄ = 2BoTU58'de bilgi verilmektedir. Ayrıca bak; Goetze, 1928, s. 34; Cavaignac, 1930, s. 51 vd.; Cavaignac, 1934, s. 13 vd.; Delaporte, 1936, s. 118; Pehlivan, 1991_b, s. 66 vd.

başlayan mücadeleler, daha sonra Urartu Devleti ile Asur Devleti arasında devam edecektir.

Güçlü Asur kralı Salmanassar I (M.Ö.1274-1245), Hurri-Mitanni devletlerini ortadan kaldırdıktan sonra, Uruatri ülkelerine sefer düzenlemiştir. Kral, yazıtında Van Gölü çevresinde 8 ülkeyi ele geçirdiğini, 51 şehri yakıp yıktığını anlatmaktadır. Uruatri-Nairi Konfederasyon dönemi ile önemli eserler sunan değerli bilim adamlarından, İtalyan bilim adamı **Salvini** (Salvini, 2006, s. 32; Salvini, 1967, s. 76 vd.) ile Türk bilim adamı değerli hocam **Tarhan** (Tarhan, 1978, s. 39 vd.), Nairi ülkesinin sınırlarını şöyle çizmişlerdir: güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde Erzurum'dan oluşan geniş bir alandır. **Salvini**; daha sonraki dönemde, Nairi için lokal olarak Hubuškia (Zagros Dağları'nın içindeki bir vadi) kullanıldığını ifade etmektedir. **Salvini**, Nairi ülkesinin Doğu Anadolu'nun bütününe kapsadığını söylerken, **Tarhan** (Tarhan, 1978, s. 172), Nairi-Uruatri konusunu şöyle değerlendirmiştir:

“M.Ö. 13. yüzyılda, Van Gölü'nü çevreleyen bölgelerde teşekkül etmiş olan “URUATRİ KONFEDERASYONU” güneyden gelen Asur tehlikesine karşı birleşen Hurri-Urartu kökenli toplumların ve bunları kapsayan “FEODAL BEYLİKLER” in büyük bir POLİTİK-ETNİK ve KÜLTÜREL organizasyonunu yansıtmaktadır. Adı geçen birlik, aynı ETNİK KÖKENLİ “NAİRİ KONFEDERASYONU” ile birlikte, gelecekteki “URARTU DEVLETİ” nin temelini teşkil edecektir.”

Her iki ismin de Doğu Anadolu yaylalarında yaşayan Hurri ve erken Urartu grupları için kullanılmış olduğu bir gerçektir.

Salmanassar'dan sonra, 30 yıl boyunca Asur kaynaklarında Uruatri ile ilgili herhangi bilgi bulunmamaktadır. Salmanassar'ın oğlu, Asur'un yeni kralı Tukulti-Ninurta I (M.Ö. 1244-1208) Nairi ülkesinin 40 kralını yenilgiye uğratmıştır (Luckenbill, 1926, no. 144; Salvini, 1967, s. 21; Grayson, 1972-1976, no. 695; Tarhan, 1978, s. 174; Ceylan, 1994):

“Nairi Ülkesi'nin 40 kralı ile savaşta dövüştüm, onların ordularını her tarafta yenilgiye uğrattım. Onların bütün topraklarını, hâkimiyetim altına aldım.”

Asur kralı, Nairi krallarının vergi (tribut) ve hediyeler vermek koşulu ile egemenlik sürmelerine izin vermiştir. Tukulti-Ninurta'nın krallığından sonra Asur Devleti, dış politikada bir duraklama dönemi yaşamıştır. Tiglath-Pleser I (M.Ö. 1115-1077)'in Asur tahtına çıkması ile yeniden dış düşmanlara karşı seferler düzenlenmeye başlanmıştır. Kral, düzenlediği seferlerin ilk beş yılını ünlü “Prizma Yazıtı” nda anlatmıştır. Tiglath-Pleser'in seferlerle geçen yıllarının ilk üç yılı Nairi üzerine yapılanlardır.

Kral, Prizma Yazıtında seferlerini şöyle anlatmaktadır (Luckenbill, 1926, s. 236):

“Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım ve tıpkı Adad’ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim... Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz’e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazineleri ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim... Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş’ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanruların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine dair ant içtirdim. Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim...”

Tiglath-Pleser’in Muş’un Bulanık Ovası’nda bulunan *“Yoncalı Yazıtı”* iki açıdan önemlidir. Birincisi, Asur kralının Bulanık Ovası’na kadar ulaşmış olması, ikincisi ise *Daiaeni*’nin sınırının belirlenmesidir. Asur kralı, Yoncalı Yazıtı’nda şu ifadelerle yer vermiştir (Luckenbill, 1926, s. 270, 277; Adontz, 1946, s. 54; Salvini, 1967, s. 52 vd.):

“Tiglath-Pleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme’den Daiaeni’ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi’den Büyük Deniz’e kadar yer alan ülkelerin fatihi.”

Diau(e)hi-Daya(e)ni

Yoncalı Yazıtında adı geçen *Daiaeni* ve *Tumme*’nin lokalizasyonu, bilim dünyasında tartışmalara neden olmuştur (Harita 3). Bu tezler, *Çilingiroğlu* ve *Pehlivan* tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır. Son olarak da *Salvini* yeni yayınlarında, Tumme için Büyük Zap’ı, Daiaeni için ise Erzurum’u önermektedir. Ancak *Daiaeni*’nin sınırının Yoncalı’dan başlaması son derece önemli bir bilgidir. Diğer bir konu ise, Yukarı Deniz’in neresi olduğudur. *Diakonoff* (Diakonoff, 1951, s. 277), *Piotrovskii* (Piotrovskii, 1967, s. 44), *Lang* (Lang, 1970, s. 92), *Belli* (Belli, 1982, s. 150), *Pehlivan* (Pehlivan, 1991, s. 31) gibi bilim adamları, Yukarı Deniz’in Karadeniz olduğu görüşünde olmalarına karşı, *Meyer* (Meyer, 1954, s. 379), *Erzen* (Erzen, 1992, s. 25), *Çilingiroğlu* (Çilingiroğlu, 1994, s. 11, 37)

Yukarı Deniz'in Van Gölü olduğunu ileri sürmektedirler.

Çalışma alanımızın merkezine oturan Dayaeni (Diauehi)'nin lokalizasyonu ve tarihini detaylandırmakta fayda vardır. Öncelikle Asur kaynaklarında geçen Daiaeni ile Urartu kaynaklarında geçen Dayaeni/Diauehi özdeş midir sorusuna cevap aranmalıdır. Urartular üzerine kıymetli çalışmalar yapan **Melikişvili** (Melikişvili, 1950, s. 26 vd.), Asur kaynaklarında geçen Daiaeni veya Daiane'nin Urartu kaynaklarında geçen Diauehi veya Diauhi(ni) ile aynı olduğunu belirtmektedir. **Melikişvili**'ye göre, Güneybatı Gürcistan ile Erzurum arasında kalan bölge Diauehi topraklarıdır.

Burney (Burney, 1966, s. 59 vd.), ilk yayınlarında Diauehi için Yoncalı çevresini, yani Bulanık-Malazgirt Ovası'nı önermişken daha sonraki yayınlarında Erzincan-Erzurum Ovasını da içine almış ve ülke sınırlarını Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar genişletmiştir. **Herzfeld** (Herzfeld, 1968, s. 121), Diauehi toprakları için, Çoruh'un kaynak bölgeleri ile Oltu ve civarını önermiştir. **Meyer** (Meyer, 1954, s. 379), Diauehi'nin Urartu Krallığı'ndan önceki dönemde de Karadeniz'e kadar ulaştığı görüşündedir. **Salvini** (Salvini, 1967, s. 22 vd.; Salvini, 2006, s. 64), Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh'un kaynak bölgesini önerirken, yeni yayınlarında Oltu (Taokhoi) ile Erzurum'u da dahil etmiştir. Hocam **Pehlivan** (Pehlivan, 1984, s. 82 vd.; Pehlivan, 1991, s. 30 vd.) ise, Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmektedir. En geniş topraklarının ise, kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde Erzincan-Varto arasına çizilecek sahanın içerisinde kaldığı görüşündedir. Çilingiroğlu'da Diauehi için, Erzurum ve çevresinin uygun olduğu görüşündedir. Bölgede yapmış olduğumuz araştırmalar, Diauehi'nin sınırları hakkında yeni önerme getirmeyi sağlamaktadır. Biz, Diauehi topraklarının, Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölgenin olduğu görüşündeyiz. En geniş yayılım alanını ise, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık-Varto'yu içine alan sahadır.

Diauehi'nin yayılım sahasını belirttikten sonra, kaynaklardaki tarihi bilgileri ele almak gerekir. Tiglath-Pleser I'in saltanatının üçüncü yılında Nairi üzerine yaptığı seferde, ilk defa Daiaeni kralından bahsetmektedir. Daiaeni kralının esir edilmesini şöyle belirtmektedir (Luckenbill, 1926, s. 237.):

“... Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm...”

Asur Devleti'nin başta Arami Göçleri olmak üzere yaşamış olduğu

problemler, Nairi üzerine sefer düzenlemesini engellemiştir.

Asur kralları Adad-Nirari III ve Tukulti-Ninurta II'ye ait yazıtlardan kralların Nairi ülkelerine seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Tukulti-Ninurta II'ye ait bir yazıtta, Nairi ülkelerinden bahsederken **“Güçlü Nairi Ülkeleri”** tanımlamasının kullanılması önemlidir. Asur kralı, Uruatri ve Nairi ülkelerini fethetmiş ve onlardan vergiler almıştır. Asur krallarından *Asur-nasir-pal*, **“Kurkh Monolith”** (Luckenbill, 1926, s. 497-502) yazıtında, Nairi üzerine yapılan sefer detaylarıyla anlatılmaktadır. Kral, 250 Nairi şehrini yağmalamış ve yakıp yıkmıştır. Ele geçirilen şehirler ve ülkeler, yıllık vergi vermekle yükümlü kılınmıştır. Asur-nasir-pal döneminde, Asur'un Uruatri ve Nairi üzerine yapmış olduğu baskılar, söz konusu konfederasyonları birleşmeye ve birleşik devlet kurmaya zorlamıştır. Asur Devleti ile olan ilişkileri, konfederasyonlara bağlı beyliklerin, uygar dünyaya açılımını sağlamıştır. Nairi-Uruatri konfederasyonları birleşerek, Urartu Devleti'ni kurmuşlardır.

Urartu Krallığı Döneminde Diauehi

Urartu Krallığı tarihini ele aldığımızda, iki devre karşımıza çıkmaktadır. Birinci devre, M.Ö. 13. yüzyıl ile M.Ö. 9. yüzyıl arasındaki bölümdür. Bu devreyi bilim adamları, **“Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”** veya **“Urartu'nun Proto-Tarihi”** olarak adlandırmaktadırlar. İkinci devre ise, M.Ö. 9. yüzyıldan başlayarak, M.Ö. 6. yüzyıl sonları ile 5. yüzyılın başlarına kadar olan dönem, **“Urartu Devleti”** olarak adlandırılmıştır. Yukarıda, beylikler döneminde, Diauehi'nin dönemi hakkında Asur kaynaklarına dayanarak bilgi vermiştik. Urartu Devleti döneminde ise, bilgileri hem Asur kaynaklarından hem de Urartu kaynaklarından faydalananarak sunmaya çalışacağız.

Urartu Devleti, kuruluşunu M.Ö. 9. yüzyılda tamamlamıştır. Urartu Devleti'nin kurucu kralları Arame (M.Ö. 860-840) ile ayrı bir soydan gelen Lutipri (M.Ö. 880-860) ve onun oğlu Sarduri (M.Ö. 840-830) zamanında, Asur ile mücadeleye devam etmişlerdir. Asur tahtına oturan Salmanassar III (M.Ö. 858-824) saltanatının birinci yılında Urartu kralı Arame üzerine sefer düzenlemiştir. Asur kralı, yazıtında Arame'nin başkentini ele geçirip, yakıp yıktığını, çevresinde bulunan 14 şehri yaktığını ve ganimetler topladığını anlatmaktadır.

Asur kralı, saltanatının 3. yılında Urartu üzerine yeni bir sefer düzenlediğini anlattığı yazıtında, Daiaeni'den Urartu ülkesine hareket ettiğini, Arame'nin başkenti Arzaşkun başta olmak üzere bölgeyi ele geçirdiğini belirtmektedir. Yazıt, Salmanassar'ın Daiaeni'ye Suhme ülkesinden yola çıktığını ifade etmektedir (Luckenbill, 1926, s. 605):

“...Suhme ülkesinden yola çıktım. Daiaeni ülkesine indim. Daiaeni ülkesini tamamen ele geçirdim. Şehirlerini tahrip ettim, yıktım, yaktım. Onların, çok sayıda ganimetini, malını, eşyasını ele geçirdim. Daiaeni’den yola çıktım.”

Asur kralı, saltanatının 15. yılında tekrar Urartu üzerine sefere çıkmıştır. 15. yıl seferini şöyle anlatmaktadır (Luckenbill, 1926, s. 660-661):

“...Saltanatımın 15. yılında Nairi Ülkesine karşı yürüdüm. Dicle’nin kaynağına, suların kaynadığı yere, dağların kayalıkları üzerine krali bir tasvirimi yaptım. Urartulu Arame’nin şehirlerini, Fırat’ın kaynağına kadar tahrip ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Fırat’ın kaynağına doğru ilerledim...”

Salmanassar, yine kayıtlarında, Daiaeni kralı Asia’dan vergi aldığını ve Asia’nın şehrinin ortasına krali kabartmasını yaptırdığını belirtmektedir. Asur kralının, Urartu ile mücadelesinde Urartu tahtında yeni bir kralın, Sarduri I’in var olduğunu görmekteyiz.

Salmanassar iktidarının 27. yılında da Urartu üzerine bir sefer düzenlemiştir. Kirhi’ye yaptığı seferine ait yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Luckenbill, 1926, s. 584):

“Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; Turtanu-Daian-Asur’u büyük ordularımın başkomutanını ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim....”

Yazıt, Urartu krallığının başına yeni bir kralın geçtiğini belirtmektedir. Bu yazıttan öğrendiğimiz diğer bir bilgi ise, Asur kralının Karasu bölgesine kadar ulaştığıdır. Sarduri’nin Urartu kralı olması ile birlikte, Diauehi ile ilgili bilgileri Urartu yazıtlarından öğrenmeye başlıyoruz.

Kral İşpuini (M.Ö. 830/825-810) ve daha sonra oğlu **Menua** ile birlikte ortak krallık dönemlerinde, Asur-Urartu mücadelesi devam etmiştir. Asur Devleti’nin, pek çok cephe ile uğraşmak zorunda kalması, Urartu Krallığı’nın gelişmesi için bir fırsat oluşturmuştur. Urartu Krallığı, İşpuini-Menua ortak döneminde, merkezi devlet yapısını geliştirmiş, bölgenin önemli devletlerinden biri olmuştur. Menua (M.Ö. 810-786), babası zamanında kazandığı tecrübeleri, tek başına iktidarı ele aldığında başarılı bir şekilde kullanmıştır. İç ve dış politikada, önemli başarılarla imza atmıştır. Zamanında Urartu krallığına en parlak dönemlerinden birini yaşatan Menua, Urartu kralları arasında en fazla yazıt bırakan kraldır. Urartu kralının bıraktığı yazıt sayısı 120’dir. Menua dönemi yazıtlarından, Urartu Krallığı’nın ilk defa Diauehi ülkesine sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Bölgede, Menua dönemine ait **Hasankale Yazıtı** (Saulcy, 1853, tab. 2;

Lehmann-Haupt, 1928-1935, no. 60-61, tab. 23; König, 1955-57, no. 441; Melikişvili, 1960, no. 69; Payne, 2006, s. 89 vd.), *Delibaba Yazıtı* (Sembatiants, 1910, s. 192; Melikişvili, 1960, no. 68; König, 1955-57, no. 43; Payne, 2006, s. 89), *Yazılıtaş Yazıtı* (Lehmann-Haupt, 1928-1935, no. 27; Tseretheli, 1939, no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König, 1955-57, s. 23; Melikişvili, 1960, no. 36; Ceylan, 2002, s. 14-15), *Süngütaş (Zivin) Yazıtı*⁷ bulunmaktadır (Tseretheli, 1939, no.; König, 1955-57, no. 24; Melikişvili, 1960, no. 37; 10; Ceylan, 2001, s. 41 vd.; Payne, 2006, s. 70). Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'nde, kayalık üzerinde yer alan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (König, 1955-57, no. 23; Melikişvili, 1960, no. 36; Lehmann-Haupt, 1928-1935, no. 27; Tseretheli, 1939, no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; Ceylan, 2002, s. 14-15):

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti’ni.... Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarına kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti’nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldî, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin.”

Yazılıtaş yazıtından anlaşıldığı gibi Urartu kralı, Diauehi’nin kralı *Utupurşini*’nin kendisine yalvardığını ve merhamet dilendiğini belirtmektedir. Başta altın ve gümüş olmak üzere ganimetler almış ve onu vergi vermek koşulu ile serbest bırakmıştır. Yazıttan, Diauehi’nin başkentinin de *Şaşilu* olduğunu öğrenmekteyiz. Süngütaş (Zivin) Yazıtı’ndan da Diauehi ülkesinin başkentinin *Şaşilu* olduğu ve ele geçirildiği vurgulanmaktadır.

Urartu kralının, bölgeye geçici olarak değil, kalıcı olarak geldiğini

⁷ Sarıkamış’ın 35 km. güneybatısında yer alan Zivin Yazıtı çok tahrip edilmiştir. Rus işgali sırasında Tiflis müzesine götürülmüştür.

gösteren en önemli bilgi, Erzurum'un Pasinler İlçesi'nin merkezinde bulunan Hasankale'dir. Kalede, Erzurum Müzesi adına Müze Müdürü **Erkmen** ile birlikte yürüttüğümüz kazı sonucu, Kral Menua dönemine ait duvarlar ortaya çıkarılmıştır (Erkmen-Ceylan, 2003, s. 17-28). Ayrıca Menua'nın Pasin Ovası'nın verimli arazilerini değerlendirmek ve çok önemli yolları kontrol altında tutmak için kaleyi kurduğunu söyleyebiliriz. **"Hasankale Yazıtı"**nda Menua şunları söylemiştir (Saulcy, 1853, tab. 2; Lehmann-Haupt, 1928-1935, no. 60, 6, tab. 23; König, 1955-57, no. 441; Melikişvili, 1960, no. 69; Payne, 2006, s. 89 vd.):

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır."

Kral Menua, bölgedeki diğer bir yazıtı olan **"Delibaba Yazıtı"**nda (Sembatiants, 1910, s. 192; König, 1955-57, no. 43; Melikişvili, 1960, no. 68; Payne, 2006, s. 89), bölgede yaptırdığı ikinci bir kaleden bahsetmektedir. Menua yazıtlarından öğrendiğimiz önemli bilgi ise bölgenin **"Geçit Ülkesi"** olduğudur. Urartu kralı, **"Geçit Ülkeleri (KUR_{KA-sie})"** sınırındaki **Zua** şehrini ele geçirdiğini anlatmaktadır. Bölge coğrafyası yakından incelendiğinde Menua'nın tespitinin isabetli ve doğru bir konumlandırma olduğu anlaşılabacaktır.

Argiştı I (M.Ö. 786-764) Menua'dan sonra Urartu tahtına çıkmış, babasının politikalarını devam ettirmiştir. Babasının Diauehi'yi vasal devlet haline getirmesi ve vergi ödemeye zorunlu kılması uzun sürmemiş, Menua'nın ölümünden sonra tekrar ayaklanmışlardır.

Argiştı, bölgeye sefer yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Bölgeyi yeniden ele geçiren kral, sistem değişikliğine gitmiştir. Vasal krallığı ortadan kaldırarak, merkezden gönderdiği valiler (^{LU}EN.NAM) tarafından Diauehi'yi yönetmeye başlamıştır. Argiştı, Urartu Krallığı'nın en uzun yazıtı olan Van Kalesi'nde bulunan Argiştı kaya mezar odasının girişine yazdırılan **"Horhor Yazıtı"**nın 1. sütununda bu seferi şöyle anlatmıştır (Schulz, 1840, no. 2; Sayce, 1882, no. 37; Sayce, 1888; Sayce, 1890, s. 117-119; Sayce, 1893, s. 28; Payne, 2006, s. 150 vd.):

"I. Sütun: Argiştı der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye, tanrı Teiseba'ya, ve tanrı Sivini'ye, yalvardım. Aynı yıl (içinde) yine savaşçılar topladım ve Diauehi (Ülkesi'ne) karşı ve Diauehi'nin Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze Ülkesi'ni ele geçirdim, şehirleri yaktım ve kaleleri yerle bir ettim. Pute Şehri'nin güneyindeki(?), Biani Ülkesi'ne ve Huşa Ülkesi' ne kadar ilerledim. Tariu Bölgesi'ni(?)"

biraktım, Zabahae Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Zabahae Ülkesi'ni ele geçirdim... Uzinabitama Şehri'ne ve Büyük Şirimu Dağı'na kadar ilerledim. İğani Ülkesi'nin Maqaltu Şehri'nin bölgesini bıraktım ve Eriahe Ülkesi'ne vardım. Apuni Ülkesi'ne karşı sefere çıktım ve Ureiu Şehri'ni ve kralî şehir Uiteruhi'yi ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaştı ve 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyükbaş hayvan ve 100 bin, X on bin 1.829 küçükbaş hayvan sürdürdüm. Argiştî der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl (içinde) yaptım. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Abiliane Ülkesi'ni, Anışterga Ülkesi'ni, Quarza1 ve Ultuzša Ülkesi'ni ele geçirdi ve (onlar) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Etiuhe Ülkesi'ni ele geçirdim. [lue Ülkesi'ne ve Uduri Etiuhe Ülkesi'ne kadar ilerledim. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teiseba'ya ve Tanrı Sivini'ye yalvardım. Aynı yıl Umelu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım. Uria Ülkesi'ni ve Tertubi Ülkesi'ni ele geçirdim. Muruzu1 Iboyunu yendim. Güç kullanarak kayalıktaki tahkimatlı kaleyi aldım. Erkek ve kadınlar sürgün ettim. Kralî şehir Ubarugildu'yu ele geçirdim... Ku1 lrupira Ülkesi'ne ve Tarra1 1 Ülkesi'ne kadar ilerledim. İd1 lku1 launede Şehri'ne karşı sefere çıktım ... Erkek ve kadınlar sürgün ettim ... İrkiuni Ülkesi'ni ele geçirdim ... kadar ilerledim ... Artarmu [Ülke si'ne karşı sefere çıktım . güç kullanarak ... (Onları) dışanya attım ... Şehirler ... kadar ilerledim ... kadar ... 3(?) ... 11.000 ... kadın ... toplam 20.279 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm.”

Argiştî'nin Diauehi seferini anlatan diğer bir yazıt ise “*Van Surp Pages Kilisesi Yazıtı*”dır. *Melikişvili*, bu yazıtın Horhor Yazıtı'nın bir parçası olduğunu belirtmiş ise de tam olarak Horhor Yazıtı'nın kopyası değildir. Bazı kısımları kopya niteliğinde olmasına karşın, metnin bir kısmı farklılık göstermekte bir kısmı ise paralellik göstermektedir. Surp Pages Yazıtı'nda, Diauehi Krallığı'ndan aldığı ganimetler ve yıllık ödenecek verginin miktarı açıkça yazılmaktadır (Sayce, 1882, no. 45-46; Sayce, 1888, s. 17-18; Sayce, 1890, s. 134-136; Sayce, 1893, s. 29; Lehmann-Haupt, 1928-1935, no. A1, B1, tab. 26; Payne, 2006, s. 177 vd.):

A1: Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi Ülkesi(nin kralı) “Utupurşini’yi yendi ve Abnulus Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Argiştî der ki: Diauhi (Ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (Ülkesi)ne karşı sefere çıktım. ... ordum önünde göründü ... Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve Biainili Ülkesi’nin (bütün) tanrılarına yalvardım ...”

“B1: Bia[J Ülkesi’ne ve Huşa Ülkesi’ne kadar ilerledim. Didi Ülkesi’ne ve Zua Şehri’ne karşı sefere çıktım ve Diauhi Ülkesi’nin krali şehri Zua’yı yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi Ülkesi’ne doğru, ülke kapısından(?) geçtim. 105 kale yerle bir ettim ve 453 şehir yaktım. Oradaki üç ülkeyi ele geçirdim (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Qada Ülkesi’ni, Aşqalaşi Ülkesi’ni ve Şaşilu Şehri’nin ülkesini. 15(?).181 delikanlı, 2.734 erkek, 10(?).604 kadın, 4.426 at, 10(?).478 büyükbaş hayvan ve 73.770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boylarının krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi Ülkesi’nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi’li, Argiştî’ye bu haracı verdi: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, X on bin 0.000 mina bakır, 1.000 binek, 300 büyükbaş hayvan ve X on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı .... Diauhi (Ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: mina saf(?) altın, 10.000 mina bakır, ... (baş) boğa, 100 (baş) inek, 500 (baş) koyun, 300 binek, ...”

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi’ni ele geçirdi. (Onu) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi’nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştî der ki: Diauhi (Ülkesi) nin (kralının) yardımına gelen kralları yok ettim. Bir yıl içinde Luşa Ülkesi’ni, Katarza Ülkesi’ni, Eriahi Ülkesi’ni ve Gulutahi Ülkesi’ni ele geçirdim, Uiteruhi Ülkesi’ni ele geçirdim ve Apuni Ülkesi’ne kadar ilerledim. Luşa Ülkesi’nin kralını hadım ettirdim. Iga Ülkesi’nin kralına boyun eğdirdim ve yerinde bıraktım. Argiştî’ye haraç verdi ...”

Yazıttan anlaşıldığına göre, Diauhi’den yaklaşık 20,5 kg. altın, 18,5 kg. gümüş ve 5 tondan fazla bakır madeni vergi olarak istenmiştir. Ayrıca 1000 at, 300 büyükbaş hayvan, sayısı anlaşılmayan küçükbaş hayvan her yıl

vergi olarak istenmiştir. Vergiler, Diauehi ülkesinin maden ve hayvancılık açısından son derece zengin olduğunu göstermektedir. Yazıt, bölgenin insan yoğunluğunu ve yerleşmelerin çokluğunu göstermesi açısından da önemli olup bölgede ki 3 ülke, 105 kale, 453 şehirden bahsetmektedir. 20 yılı aşkın süredir bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmaları, Kral Argiști'yi doğrular niteliktedir. Bölgenin, Diauehi döneminde yoğun bir yerleşim gördüğünü söylememiz mümkündür.

Bölgede, Argiști'ye ait diğer bir yazıt ise Ardahan bölgesindeki **Hanak Yazıtı**'dır (Dinçol-Dinçol, 1992, s. 109 vd.). Melikişvili, bu bölgenin de Diauehi toprakları olduğunu belirtmektedir. Argiști, yazıtında, Tariu ülkesini ele geçirdiğini, *Huşa* ve *Bia* ülkelerine kadar ilerlediğini, *Aşgalaşi* ülkesine gittiğini anlatmaktadır. Diauehi kralının haraç verdiğini, bölgede 6 kaleyi yıktığını, 50 şehri yaktığını, sayısı belli olmayan insanları öldürdüğünü, bir kısmını da esir olarak götürdüğünü anlatmaktadır. Esirlerin dışında 72.080 besili büyükbaş hayvanın da ganimet olarak Tuşpa'ya götürülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Melikişvili, Argiști'nin saltanatının on dokuzuncu yılında Diauehi'ye bir sefer daha düzenlediğini ileri sürmüştür (Melikişvili, 1960, s. 128 A1; Ceylan N. 2015, s. 125). Ancak bu sefer ve sonucu hakkında herhangi bilgiye sahip değiliz. Urartu kralının son yıllarını Urartu'nun iç işleri ile uğraşarak geçirmiş olduğu düşünülmektedir.

Argiști'nin bir diğer yazıtı ise "**Sarıkamış Yazıtı**"dır (Nikoloskii, 1893, s. 12; Sayce, 1894, s. 711-713; König, 1955-57, s. 89; Melikişvili, 1960, s. 130; Ceylan, 2001, s. 42)⁸. Tiflis Müzesi'nde bulunan çok tahrip olmuş yazıtta kral bölgedeki *Ahuriani*, *Aştu*, *Aştuhini* şehirleri ile *Etiuni* ülkesini ele geçirdiğini ayrıca tam okunamayan Ga [ ] şehrine kadar düşmanlarını kovaladığını anlatmaktadır. Öldürdüğü insan sayıları hakkında da bilgi vermektedir. Ancak aşırı tahrip olduğu için tamamen okunamamıştır.

Diauehi Coğrafyası, Argiști I döneminden itibaren, Urartu egemenliğine geçmiştir. Urartu Devleti'nde yeniden yükselişi temsil eden *Sarduri II* (M.Ö. 764-735), iç ve dış politikada başarılı icraatlar yapmıştır. Batıya, kuzeye ve güneye düzenlediği seferlerle, ülkesinin zenginliğini arttırmıştır. Özellikle maden açısından zengin bölgelere yapılan seferler, bu zenginliğin kaynağını oluşturmuştur. İmar, kültür ve sanat alanında ülkesini

⁸ Sarıkamış Yazıtı, ilçenin 5 km uzağında bulunan ormanlık alan içerisindeki yapı kalıntıları arasında bulunmuş ve daha sonra bir cami duvarına örülmüştür. Bölgenin Rus işgaline uğradığı sırada çıkarılarak Gürcistan'a götürülmüştür. Çok tahrip edilmiş olan yazıt Gürcistan Devlet Müzesinde bulunmaktadır.

geliştirmiştir. Sarduri'nin, babası döneminde Urartu topraklarına katılan Diauehi bölgesine, sefer düzenlediği bilinmektedir. Kralın bölgeye yaptığı seferle ilgili iki yazıt bulunmaktadır. Yazıtlardan biri Erzurum bölgesinde Güzelhisar Köyü'nde tespit edilmiştir. Ortaçağ'da mezar taşı olarak kullanılmış ve çok tahrip olan Avnik yazıtında şu ifadeler yer almaktadır (Orthmann, 1968-69, s. 77-78; Melikişvili, 1971, s. no. 426; Aydın, 1991, s. 323 vd.; Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 110; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Avnik; Karageçi, 2013, s. 100);

**“...yaşam (?) (ının önemi)nden dolayı (?) oradan uzaklaştırdı (?).
Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.”**

Sarduri'nin Diauehi coğrafyasına yaptığı seferi detaylı bir şekilde anlatan diğer yazıtı ise, Çıldır Gölü'nün 2 km. batısında yer alan Taşköprü'de yer almaktadır (Marr, 1919; Sayce, 1929, s. 100; Meşçaninov, 1931-32, s. 160-164; Friedrich, 1933, s. 37, no. 7; König, 1955-57, no. 108; Melikişvili, 1960, no. 159; Payne, 2006, s. 239): Yazıtta Sarduri,

“Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argiştı oğlu Sarduri der ki: *Terk edilmiş(?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim.*” demektedir.

Uhime Ülkesi, Çıldır Gölü'nün güneyine lokalize edilmektedir. Kral Sarduri'nin Van Kalesi'nde bulunan yıllıklarında, Urartu'ya ait olan Diauehi topraklarına saldıran Qulha (Kolha)'lıları cezalandırmak üzere sefere çıktığı anlatılmaktadır. Klasik Çağ'daki *Kolkhis*'e lokalize edilen *Qulha* ele geçirilir. Sarduri tarafından, halkı toplu olarak zorunlu göçe tabi tutulur.

Kaynaklarda bu coğrafyadan, Sarduri'den sonra Urartu'nun yıkılışına kadar (M.Ö. 585'den önce) hiç söz edilmemiştir. **“Dünyanın Kralı”** olarak kendilerini tanımlayan Diauehi ülkesi, Urartu Krallığı'nın bir parçası olmuştur. **Kızılırmak Barışı**'ndan (M.Ö. 585) hemen önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin Med Devleti'nin egemenliği altına girdiği görülmektedir.

Karapınar Kaya Mezarı

Sarıkamyş'ın 30 km güneybatısında yer alan Karapınar köyü sınırları içerisinde bulunan Karapınar Kaya mezarı, bölgenin önemli Urartu kalelerinden biri olan Yoğunhasan kalesinin yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda yer almaktadır (Foto 1-2). Kaya mezarı Doğu Anadolu'nun en önemli nehri olan Aras nehrinin hemen güneyinde bulunan kayalık üzerine yapılmıştır. Kaya mezarı, yapısal özelliği ile oldukça önemli veriler sunmaktadır. Kaya mezarının iki katlı olduğu belirlenmiştir. Üst kata giriş kaya mezarının içinden sağlanmaktadır. İki katlı olma özelliği ile Doğubayazıt kaya mezarına (Ceylan, 2004_b, s. 50 vd.; Çevik, 2000, s. 120), oyukları ile

Şirinlikale (Işık, 1987, s. 497-534; Çevik, 1997, s. 419 vdd.; Çevik, 2000, s. 120, 121; Ceylan, 2005_a, s. 24; Ceylan-Bingöl vd. 2008, s. 131; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Şirinlikale) ile ortak özellik göstermektedir⁹.

Micingirt (İnkaya) Kalesi

Sarıkemiş'in İnkaya Köyünde bulunan kalenin Sarıkemiş'a uzaklığı 22 km. dir. Kale, Aşağı Pasin olarak adlandırılan bölgede sarp bir kaya kütesinin üzerine kurulmuştur (Foto 3-4). Doğal yolların yakınında bulunan kale, dikdörtgene yakın bir plan vermektedir. Kalenin girişi doğuda olup, büyük bir kısmı tahrip olmuştur. Ortaçağda, Saltuklular döneminde yoğun olarak kullanılmış olduğu tamir kitabesinden anlaşılmaktadır (M.S. 1158-1159).

Köyde bulunan kaya şapelleri ise bölgeye M.S. 949'a kadar egemen olan Bizans döneminde yapılmış olmalıdır. Ayrıca kalenin güneydoğusunda yine Saltuklulardan kalma XII. y.y. özellikleri taşıyan bir türbede bulunmaktadır. Kalenin içerisinde ana kayaya oyularak yapılan dörtgen biçimli sarnıç batı sur duvarının ortasına yakın bir kısımda yer almaktadır. Micingirt Kalesinin verileri bölgedeki diğer Urartu kaleleriyle benzer özellikler gösterdiğinden Urartu kalelerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Micingirt Kalesinin gerek sarnıçları ve gerekse bölgede ki diğer Urartu kaleleriyle benzer özellikler gösterdiğinden bu kalenin de Urartu kalelerinden biri olduğunu düşünmekteyiz (Ceylan, 2001, s. 62-63).

Toprakkale

Doğu-batı doğrultulu kale, Sarıkemiş ilçesinin 8 km. güneybatısında, Kars-Erzurum çevre yolunun doğusunda, 2070 m. yüksekliktedir (Foto 5-6). Doğu Anadolu'nun en yüksek kalelerinden biri olan Toprakkale'nin, en üst noktası ise 2080 m'dir. Kale, su kaynakları açısından oldukça zengindir. Güneyinde tatlı su kaynakları bulunmaktadır. Yine kalenin doğusundan Aras Irmağına karışan bir dere geçmektedir. Kalede ham ve işlenmiş şekilde bol miktarda obsidyen saptanmıştır. Kalenin güney etekleri aynı zamanda obsidyen yatağıdır. Kalenin bir obsidyen işleme merkezi görevini de yerine getirdiğini söylememiz mümkündür.

Keramik verileri Karaz Kültürüne ve Urartu Çağına aittir. Kalenin kurutuş duvar tekniği ile kabaca yontulmuş kaya bloklarından oluşan duvarları bazı bölümlerde üç sıra olarak saptanmıştır. Kalenin iç kısmında hangi amaçla yapıldığını şimdilik bilmediğimiz çeşitli mimari kalıntılar belirlenmiştir.

⁹ Kaya mezarı 2001 yılı yüzey araştırması sırasında tespit edilmiş yerleşmelerdendir. Kaya mezarı ile ilgili ayrıca ayrıntılı bir yayın yapılacaktır.

Kalenin yapımında kullanılan duvar tekniği ve bulunan keramik verileri, Urartu kalelerinden olduğunu göstermektedir. Ancak, Sarıkamış bölgesinde saptanan Urartu yazıtlarında isimleri geçen Urartu kalelerinden hangisi olduğunu şimdilik söylememiz mümkün değildir.

Kale iki bölümden oluşmaktadır. Alt kısımda bir takım mimari kalıntılara rastlanmıştır. Bu nedenle yerleşmelerin daha çok alt kısımda olduğunu düşünmekteyiz.

Duvar kalıntıları büyük taşlardan inşa edilmiş olup fazlaca tahrip olmuşlardır. Batıya doğru devam eden duvarlar kalenin üst kısmını bir daire şeklinde çevrelemektedir. Kaleye giriş büyük bir olasılıkla kalenin batısından verilmiştir. Kalenin bulunduğu tepe batıya doğru eğimli olduğundan yapılarda buna göre teraslama yöntemi ile yapılmıştır. Kale ortaçağda da yerleşme görmüştür (Ceylan, 2001, s. 53-54).

Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi

Yoğunhasan Kalesi, Kars İli Sarıkamış İlçesi'ne bağlı Karapınar Köyü yakınlarında bulunmaktadır (Foto 7-10, 1-3). Karapınar Köyü'nün Sarıkamış İlçesi'ne uzaklığı ise 42 km'dir. Aras Irmağı'nın 1.5 km. güneyinde bulunan kale, Aras Güneyi Dağları'nın kuzey eteğindedir. Kale bir taraftan Kafkasya'dan gelen ve Anadolu'nun içlerine kadar uzanan Kafkasya- Kars- Sarıkamış-Horasan-Pasinler-Erzurum-Erzincan-Sivas yolu, diğer taraftan Hindistan-Afganistan-Kuzeybatı İran-Nahcivan-Iğdır Kağızman üzerinden gelen tarihi yolların kesiştiği bir kavşak noktasında bugünkü Karapınar Köyü'nün 5-5,5 km. güneybatısında yer almaktadır.

Yoğunhasan Kalesi'nin dik bir uçurumla sonuçlanan doğu kısmı üzerinde ana salonlu ve iki odalı bir kaya mezarı bulunmaktadır. Kalenin üstünden mezar odasına kayalara oyulmuş basamaklardan inilmekteyse de, günümüzde basamakların aşındığı ve yer yer kırıldığı görülmektedir. Aşağıdan 55-60 m. yükseklikte yer alan mezar odasına ulaşmak ise hemen hemen olanaksızdır. Anlaşılan bu şekilde mezarın güvenliği sağlanmaktaydı. Benzer biçimli mezarlar, Van Kalesi kayalığı başta olmak üzere Palu, Tanrıvermiş, Malazgirt, Doğubayazıt, Kayseran ve Pasinler'de görülmektedir. Kayalıkların yüksek ve ulaşılması zor olan sarp yerlerine mezar odası yapılması özelliği, Urartu kaya mezar yapma geleneğinin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Mezar odasını ve çevresini oluşturan kayalık alan büyük bir özenle düzeltilmişse de, yer yer kırılmalar olmuştur. Mezar odasının ön, yani doğu tarafında, 2,7 x 2,5 m. büyüklüğünde boş bir ön alan bırakılmıştır. Bu giriş ön alanın doğu tarafında, ortalama 1,8 x 0.20 m. ölçülerinde iki kaya basamağı bulunmaktadır. Gerek kaya basamakları, gerekse kare biçimli bu ön alan, kaya kütlelerinin büyük bir özenle yontulup

düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Bu özenli ve etkileyici görünüm, çok odalı mezar odasının önemli bir yönetici mezarı olduğuna işaret etmektedir.

Mezar odasına 1,6 m. yüksekliğinde, 1,4 m. genişliğinde ve 40 cm. eninde bir kapıdan girilmektedir. Kapının 90 cm. üzerinde ise, 50 cm. derinliğinde ve 70 cm x 70 cm. ölçülerinde bir aydınlanma açıklığı bulunmaktadır. Aydınlanma boşluğunun dış çevresi bir çerçeve ile çerçevelenerek, sanki buranın uzaktan bir pencereymiş gibi görünmesi sağlanmıştır. Mezar girişi bu haliyle, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde bulunan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait mezar odasının girişiyle çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Tarhan, 2001, fig. 4). Bundan da önemlisi kapı üzerindeki ışık açıklığı, Menua mezarı dışında, Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde şimdilik ikinci örneği oluşturmaktadır. Mezar içinin ve kapı çevresinin taş ve toprakla kapalı olması yüzünden, kapı alt mil yatağının olup olmadığı belli olmamaktadır.

Ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan ana salon 4,4 m x 5 m. büyüklüğünde ve ortalama 3,2 m. yüksekliğinde kare bir plan göstermektedir. Tonozlu ana salonun duvarlarının üst kısmındaki tek sıra dişli silme, tüm çevreyi dolandır. Bilindiği gibi bu tür dişli silmeler, konutlarda tavanı taşıyan yarım yuvarlak kiriş uçlarının kayaya uygulanmış biçimleridir. Ana salonun tonozlu ve tek sıra dişli silmeli oluşu, Van Kalesi kayalığının güney yüzündeki iç kale'de Kral Menua'ya ait mezar odasının ana salonuyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir (Çevik, 2000, s. 113). Aradaki en önemli fark, duvarlarında nişlerin bulunmuş olmasıdır. Tabandan ortalama 1,4-1,5 m. yüksekliğinde olan nişler, girişin karşısındaki batı duvarında 4 adet, kuzey ve güney duvarlarında da birer adet ve giriş kapısının sağında ve solunda birer adet olmak üzere toplam sekiz adettir. Nişler ortalama 70 x 70 cm. büyüklüğünde olup, 55 cm. derinliğindedir. Ana salondaki bu nişler, yine Van Kalesi kayalığının güneybatısında "Horhor Mezarı" olarak adlandırılan I. Argiști'ye (M.Ö. 786-764) ait mezarın ana salonundaki nişlerin tasarımlarıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Tabanın taş, toprak ve hayvan gübresiyle kaplı olması yüzünden, düz olup olmadığı görülememektedir. Ancak tabanın düzleştirilmiş ana kayadan oluştuğu görülmektedir.

Ana salondan kuzeydeki (sağdaki) mezar odasına 1,7 m. yüksekliğinde, 90 cm. genişliğinde ve 50 cm. derinliğinde bir kapıyla girilmektedir. Dikdörtgen bir plan gösteren bu mezar odası 3,2 m. x 2,1 m. ölçülerinde olup, 2,2 m. yüksekliğindedir. Ana salon gibi bunun da tavanı tonozludur. Mezar odasının doğu ve güneybatı köşelerinde birer niş bulunmaktaysa da, bunlar daha sonra tahrip edilmiştir. İçerde ölü teknesi ya da ölü yatağı görülmektedir. Güneydeki (soldaki) mezar odasına ise 2,2 m.

yüksekliğinde ve 1,8 m. genişliğinde bir kapıdan girilmektedir. Ancak kapı bozulduğu için, bu kadar genişlemiştir. Normalde kapı genişliğinin 1 m. olduğu anlaşılmaktadır. Yine kabaca dikdörtgen bir plan gösteren bu oda 2,3 m. x 2,8 m. büyüklüğünde olup, 2,3 m. yüksekliğindedir. Mezar odasının kuzey ve güney duvarlarında da ikişerden toplam dört adet niş bulunmaktadır. Bilindiği gibi bu nişlere ölünün çeşitli kişisel eşyaları ile armağanlar konulmaktaydı. Gerek ana salona yukardan açılan baca biçimli oyuktan aşağıya atılan taş, toprak ve yağmur suları, gerekse definecilerin yapmış oldukları kaçak kazılar sonucunda, bu önemli mezar odaları fazlaca tahrip olmuştur.

Ana kaya içine oyularak yapılan bu tür mezarlar, Yakın Doğu'daki en eski anıtsal mezarlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kayalıklara oyularak yapılan bu mezarlar, yalnızca Urartular'a özgüdür. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarı anıtsal görünümü ve özenli işçiliğiyle, tipik bir yönetici mezarıdır. Yoğunhasan kaya mezarının hangi kral döneminde yapıldığını gösteren çok önemli bulgulara sahibiz. Örneğin kaya mezarının girişi üzerindeki açıklık, çok odalı ve tonozlu ana salondaki dişli silmeler, Van Kalesi kayalığının güney yüzünde yer alan İç Kale'deki Kral Menua'ya ait kaya mezarının benzerini oluşturmaktadır. Hatta benzerinden de öte, Menua mezarının minyatürünü oluşturmaktadır. Bu yüzden Yoğunhasan kaya mezarının Kral Menua döneminde yapıldığı kesinlik kazanmaktadır.

Kalenin üzerinde ana kayaya oyulmuş mezar odası ve su kuyusuna benzeyen bir takım boşluklar varsa da, bunların içi ağızlarına kadar taş ve toprakla dolu olduğu için, şimdilik kesin işlevleri konusunda herhangi bir şey söylemek hemen hemen olanaksız gibidir. Kalenin Orta Çağ'a değin yerleşmeye sahne olması, birçok mimari yapının tahrip olmasına neden olmuştur.

Kalenin 350-400 m. güneybatısında ise bir gölet bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1875 m. yükseklikte yer alan göleti Yoğunhasan Kalesi'nin adına uygun olarak, Yoğunhasan Göleti olarak adlandırmayı uygun bulduk. Kabaca oval bir plan gösteren gölette biriken sular, kar, yağmur ve özellikle çok sayıdaki kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır. Göletin güneyinde doğu-batı doğrultusunda doğal bir duvar gibi yükselen Kondul Dağı (2150 m.) oldukça zengin su kaynaklarına sahiptir. Dağın eteklerindeki kaynaklardan çıkan suların tümü, kuzeyde yer alan gölette biriktirilmektedir. Ancak şiddetli heyelandan dolayı Kondul Dağı'nın eğimli olan kuzey yönüne doğru kayması sonucunda, hem göletin biçimi bozulmuş, hem de göletin içi dolmaya başlamıştır. Buna karşın günümüzde bile gölette oldukça fazla su bulunmaktadır.

Göletin duvarı, kuzeybatı kesimini kapatmaktadır. Ancak duvarın üçte ikisinden fazlası yıkılmıştır. Gölet duvarının ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Gölet duvarının batı kısmı yıkılmadan günümüze ulaşmışsa da, bunun üzeri yer yer toprakla kapanmıştır. Ortalama 5 m genişliğindeki duvarın yapım tekniği ve planı, Van Bölgesi'nde Kral Menua dönemine tarihlenen Süphan, Süs ve Çirişgöl Barajlarının duvarlarına benzemektedir.

Kuzey yönüne doğru akıtılan sular, teraslar halinde düzenlenen arazide yer alan meyve ve sebze bahçelerinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Günümüzde bile Aras Irmağı'na değin uzanan arazi, meyve ve sebze bahçeleriyle doludur. Göletin duvarı yıkılmasına karşın, gölette biriken sular hâlâ meyve ve sebze bahçelerine hayat vermektedir. Göletin de tıpkı kaledeki yönetici mezarı gibi Kral Menua döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi Orta Tunç Çağı'nda kurulduğu anlaşılan Yoğunhasan Kalesi, asıl önemini Urartu Krallığı'nın erken döneminde kazanmıştır. Özellikle Kral Menua tarafından Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde çok önemli bir yönetim merkezi olarak görev yapmıştır. Kale bu önemini, Kral I. Argiştı (M. Ö. 786-764) döneminde Diauehi Ülkesi'ne yapılan askeri seferlerde de sürdürmüştür. Ancak yakın çevrede şimdilik herhangi bir çivi yazılı belgenin bulunmaması sebebiyle, bu önemli yönetim merkezinin Urartu Krallığı dönemindeki adının ne olduğu bilinmemektedir. Kalede Geç Demir çağı keramikleri elde edilmiştir (Ceylan, 2001, s. 55-57; Bingöl, 2003, s. 144, 146; Ceylan, 2003, s. 316; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Yoğunhasan; Karageçi, 2017: 172).

Zivin (Süngütaş) Kalesi

Sarıkamış'a 35 km. uzaklıkta olan Zivin Kalesi ilçenin güneybatısında yer almaktadır (Foto 11, Çizim 4). Denizden yüksekliği 1890 m. olan kalenin kurulduğu anakayanın yüksekliği 40 m'dir. Kalenin kuzeybatısında Aras Irmağına dökülen Zivin Çayı akmaktadır.

Eski Erzurum-Kars karayolunun önünden geçtiği, iki vadinin kesiştiği bir noktada yapılan kale, Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bu yolu da kontrol altına alması nedeniyle stratejik olarak son derece önemli bir konumdadır. Bu yol askeri olduğu kadar ticari yol olarak da, kalenin önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Kuzey-güney doğrultulu yapılan kale, anakayanın yapısına uydurulmuştur. Kalenin iç bölümünde ana kayaya oyularak yapılan iki sarnıç bulunmaktadır. Kalenin iç kısmında bulunan sarnıçlar dikdörtgen planlı olmasına karşın, kalenin dışında ve doğusunda bulunan sarnıç yuvarlak planlı yapılmıştır. Ayrıca yuvarlak planlı sarnıcın yanında anakaya'ya

oyularak yapılmış bir sunak çukuru da saptanmıştır. Bütün bunların yanında kalenin batısında kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Ancak su tüneli taş ve toprakla dolduğu için yalnızca girişi görülmektedir.

Kalenin, özellikle Saltuklular döneminde yeniden yapılmış olduğu tarihi kayıtlarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar bu yeni yapımdan dolayı, kaleyi Saltuklu dönemi kalelerinden kabul etmektedirler. Ancak kalenin İlk Çağ'da kullanım gördüğü kesindir. Urartu döneminde kral Menua'nın Kuzey Seferi Yazıtı bu kalede bulunmuştur. Yazıt, bölge Rus işgalindeyken yerinden sökülerek Tiflis müzesine götürülmüştür. Zivin Kalesinin, bölgedeki en önemli Urartu kalelerinden biri olduğu hakkında Urartu araştırmacıları fikir birliği hakkında içerisindedirler. Zivin Kalesinin Urartu dönemindeki önemli krali kentlerden olan Zua veya Şaşılı olduğu hakkında görüşler ileri sürülmüştür. Bölgede yapmış olduğumuz araştırmalar bize, buranın krali bir kent olduğu fikrini vermiştir (Ceylan, 2001, s. 63; Bingöl, 2003, s. 150; Ceylan, 2003, s. 317; Ceylan, 2008, s. 121-123; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Zivin; Karageçi, 2015 s. 128).

Aşağı Eğri-Büğü (İğrıbüğü) Kalesi ve Yerleşim Alanı

Erzurum ili, Horasan ilçesinin 50 km doğusunda, İğrıbüğü köyünün 3 km kuzeybatısında, 2304 m yükseklikte yer almaktadır (Foto 12-13). Kalenin giriş kapısı kuzey tarafta bulunmaktadır. Giriş kapısı Yukarı İğrıbüğü Kalesi'nin giriş kapısıyla karşılıklıdır. Her iki kale de muhtemelen aynı dönemde ve aynı teknikte yapılmıştır. Kale içerisinde kaçak kazı alanları tespit edilmiştir. Yukarı kaledeki gibi çok sayıda odacıklar ve yapılar bulunmaktadır. Oval biçimli ve kuzey-güney doğrultuludur. Kalede izlenebilen sur duvarlarının genişliği 2 ile 3 m arasında değişmektedir. Sur duvarları ve kale içi mimari yapılar Yukarı İğrıbüğü Kalesine oranla daha çok tahrip olmuştur. Muhtemelen İlk Tunç Çağı kalelerindedir. Yüzey üzerinde topladığımız az sayıdaki keramik buluntusu, İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) keramik özelliklerini yansıtmaktadır. Yukarı İğrıbüğü Kalesi'ne oranla daha küçük olan kalede obsidyen varlığı da mevcuttur. Aşağı İğrıbüğü Kalesinin kuzey ve kuzeydoğu eteklerinin yerleşim alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Birçok yerleşim izi mevcuttur. Bu yerleşim izlerinin kaçak kazılar sonucu tahrip olduğu görülmektedir. Mimari yapılar günümüzde açıkça izlenebilmektedir (Özgül-Ceylan, 2013, s. 280-281).

Avnik (Güzelhisar) Kalesi

Köprüköy İlçesi'nin 18 km. güneyinde 2000 m rakımda bulunan kale, Güzelhisar Köyü'nün içinde ve kayalık bir alanda bulunmaktadır (Foto 14-16, Çizim 5). Demir Çağı'ndan günümüze kadar çok yoğun olarak

kullanılan kalede bir Urartu yazıtı tespit edilmiştir (Melikisvili, 1960, s. 155; Orthmann, 1968-69, s. 77-78; Aydın, 1991, s. 323).

Urartular için çok önemli olan bu kalede yürüttüğümüz yüzey araştırmalarının ilkinin 2001 yılında gerçekleştirdik. İlerleyen yıllarda kalede gözlem, teknik analiz ve çizim amaçlı çalışmalar yaptık (Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 104).

Kalenin kuzeyinden Erzurum-Karayazı karayolu geçmektedir. Kalenin hemen altında Uludere adı verilen bir çay akmakta ve yol boyunca kuzeye doğru devam etmektedir. Avnik Kalesi, Zivin¹⁰ ile Micingirt¹¹ ve Barduz gibi meşhur ortaçağ kalelerini de, görebilen bir mevkidedir. Dolayısıyla bu özelliği ile kale, Ortaçağ'da da yoğun olarak kullanılmıştır. Zaten keramik verileri de bu bilgilerimizi doğrulamaktadır Bir anlamda Urartular'ın haberleşme maksatlı da kullanmış olabileceklerini gösteren Avnik Kalesi yukarıdaki kaleler ile adeta bir üçgen oluşturmaktadır¹² Kalenin kitabesi Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) dönemine ait olup halen Erzurum Müzesi'ndedir (Aydın, 1991, s. 323 vd.).Kitabe, Güzelhisar dağındaki bir Urartu kalesinin kalıntıları arasından götürülüp mezar taşı yapılmış, daha sonra köy camisinin dış duvarında kullanılmıştır. Kitabenin yüksekliği 76 cm, genişliği 39 cm, kalınlığı ise 21 cm dir. II. Sarduri dönemine ait olan kitabede şu ifadeler yer almaktadır (Orthmann, 1968-69, s. 77-78; Melikisvili, 1971, no. 426; Aydın, 1991, s. 323 vd.; Ceylan, 2003, s. 315, Kozbe-Ceylan, 2008, Avnik):

¹⁰ Sarıkamış'a 35 km. uzaklıkta olan Zivin Kalesi ilçenin güneybatısında yer almaktadır. 1890 m. rakıma sahip olan kalenin kurulduğu anakaya 40 m. yüksekliktedir. Zivin Çayı, kalenin kuzeybatısından Aras Irmağına dökülmektedir. Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan yolu kontrol altına alması nedeniyle stratejik bir kaledir. Zivin (Süngütaş) kalesi ve Urartu kralı Menua'ya ait olan Kuzey Seferi yazıtı da bu kalede bulunmuştur. Kitabede Menua'nın kuzey seferi ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Yazıt günümüzde Tiflis Müzesi'ndedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. König, 1955-57, no. 24; Melikisvili, 1960, s. 37; Pehlivan, 1991a, s. 34 vd.; Ceylan, 2001, s. 63; Payne, 2006, s. 70.

¹¹ Kars ili Sarıkamış ilçesinin İnkaya köyündeki kale, Sarıkamış'a 22 km. uzaklıktadır. Aşağı Pasin olarak adlandırılan ovada sarp bir kaya kütesinin üzerine kurulan kale, doğal yolların hemen yanındadır. Ortaçağ'da, Saltuklular döneminde (M.S. 1158-1159) yoğun olarak kullanılmış olduğu tamir kitabesinden anlaşılmaktadır. Kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan, 2001, s. 62.

¹² Avnik Kalesi, Eskiçağın olduğu kadar Ortaçağ'ın da meşhur kalelerinden biriydi. Kaleleri fethetmekle çok başarılı olan Timur dahi, 14 Temmuz 1394 yılında kaleyi 26 günlük bir kuşatma sonunda alabilmiştir. Çünkü aşılması zor ve üç sıra surla çevrili olan kale çok sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir.

... yaşam(?)(ının önemin)den dolayı(?) (onu) oradan uzaklaştırdı(?). Argiști oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır.

2015 yılında kalede detaylı çalışma imkânı bulduk. Oldukça sarp ve karışık bir plan arz eden kalenin hemen anakaya üzerinden başlayan Ortaçağ sur duvarlarının büyük bir kısmı ayakta. Horasan harcı kullanılarak yapılan sur duvarlarının altında Urartu sur duvarlarına maalesef rastlayamadık. Bununla birlikte Urartu kale mimarisinin temel özelliklerinden olan kaya basamakları, su tüneli ve su sarnıcının kaledeki varlığı dikkat çekicidir. Doğu-batı doğrultulu yapılan kalenin girişi, daha az eğimli olan güney tarafındadır. Birçok girişi olduğunu düşündüğümüz kalenin giriş kapıları zamanla tahrip olmuştur. Kalenin kuzeyinde 2 m. genişliğinde ve 2.30 m. yüksekliğinde bir su sarnıcı bulunmaktadır. Mimari olarak Urartu özelliği taşıyan sarnıç, ana kaya oyularak yaklaşık 7 m. yükseklikteki bir taş oyğunun içine yapılmıştır (Ceylan, 2008, s. 110-111; Günaşdı, 2016, s. 113 vd.).

Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

2005, 2009 yılları arasında daha önce çalışmalarını yaptığımız Dellal kaya basamaklı su tüneli, Horasan'ın 17 km. doğusundaki Dellal Geçidi'nde yer almaktadır (Foto 17-18). Bu geçit Erzurum'u Ağrı'ya bağlayan önemli bir geçittir. Aynı zamanda Anadolu'yu İran Yaylasına bağlamaktadır. Bu geçit Urartu'nun İran'dan kuzeye doğru yayılımında stratejik bir rol oynamıştır⁸. Horasan Yazılıtaş Yazıtının da yakınında yer almaktadır. Urartu Dönemi'ne ait olan bu kaya basamaklı su tüneli Dellal Geçidi'nin doğusundadır. Kaçak kazılar sonucu kısmen tahrip edilmesine rağmen varlığını günümüze kadar korumuştur. Ana kayanın üst kesiminden başlayan kaya basamakları aşağıda bulunan su yatağına kadar devam etmektedir. Tünelin aydınlatılması ve havalandırılması ana kayaya açılan küçük pencereler ile sağlanmıştır. Aynı bölgede bir Urartu yazıtının varlığını bilmekteyiz. Ancak Delibaba olarak adlandırılan bu yazıtın izine rastlanılamamıştır. Delibaba Yazıtının bulunduğu alan, tarafımızdan tespit edilmiştir. Yazıt, Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli'nin hemen güneyinde yer alan alçak bir tepenin üstünde ve tahrip edilen mimari yapıda bulunmakta iken muhtemelen yapının tahribatıyla birlikte yazıtta tahrip edilmiştir (König, 1955-57, s. 196; Ceylan, 2005^a, s. 21 vd.; Payne, 2006, s. 89; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Dellal).

Gaban Kalesi - I ve Sulama Göleti

Erzurum ili, Çat ilçesinin yaklaşık 5 km kuzeyindedir (Foto 19-20). Kalenin batı eteklerinden Tuzluca Çay'ı geçmektedir. Doğusunda su göleti

bulunan Gaban Kalesi (I), bağılı olduğu Yukarı Çat köyünün yaklaşık 2 km. batısındadır. Su kaynakları açısından zengin ve önemli karayollarının kesiştiği stratejik bir bölgede inşa edilmiştir. 2102 m. yükseklikte bulunan kalede, çok sayıda mimari yapının mevcudiyeti görülmektedir. Ayrıca kaçak kazı izleri de gözden kaçmamaktadır.

Gaban Kalesi-I'in hemen doğu tarafında kale ile aynı tarihlerde yapıldığını düşündüğümüz bir su göleti mevcuttur. Göletin uzunluğu 28 m. genişliği 22 m'dir. Gölet suyu günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak günümüzde sularının bir miktar azaldığı görülmektedir. Bu göletin, kalenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanıldığını düşünmekteyiz. Elde edilen keramik buluntuları ve kale yapım tekniği dikkate alındığında, kalenin İlk Tunç ve Orta Demir Çağı (Urartu) dönemine ait olduğunu söyleyebiliriz. Kale, yaklaşık olarak 54 m. uzunluğunda, 28 m. genişliğindedir. Kalenin eteklerinde sur izleri izlenmektedir. Kuzey tarafının oldukça korunaklı olduğu gözlemlenmiştir (Özgül-Ceylan vd. 2013, s. 279).

Gökçeşeyh Höyük

Erzurum ili, Çat ilçesinin 21 km batısında, Yavi Beldesi'nin 4 km güneybatısında, Gökçeşeyh köyünün 500 m kuzeyinde, 1827 m yer yükseklikte yer almaktadır (Foto 21-22). Höyüğün güney tarafından Tuzluca çayı geçmektedir. Yaklaşık olarak 43x43 boyutlarındadır. Höyükte daha önce yapılan araştırmalar ve kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılarak Erzurum Arkeoloji ve Etnografya müzesine getirilen eserlerden höyüğün Urartular Dönemine ait bir yerleşim yeri olduğunu söyleyebiliriz.

Höyük yol yapımı sırasında büyük bir tahribata maruz kalmıştır. Stratejik açıdan oldukça önemli bir konumda yer almakta olup, bölgedeki geçiş yollarını kontrol altında tutmaktadır. Ayrıca su kaynakları açısından da oldukça zengin olup, yerleşime son derece elverişlidir. Höyük üzerinde çok sayıda kaçak kazı izi vardır. Bu kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan keramik verileri buranın İlk Tunç Çağında ve Orta Demir Çağında (Urartu) yerleşim gördüğünü bizlere göstermektedir (Diler, 1998, s. 19-31; Özgül-Ceylan vd. 2013, s. 278).

Harami Kalesi

Harami Kale, Avnik (Güzelhisar) kalesinin çok yakınında olması ve Pasinler, Karayazı ve Hınıs bölgesinde başlayan vadi üzerinde yer alması nedeni ile önemli kalelerden birisidir (Foto 23-24). Kalede yaptığımız incelemeler sonucunda çok sayıda Orta Demir Çağ (Urartu) keramiği elde edilmiştir. Yine, bölgedeki Urartu kalelerinde kaya basamaklı su tünelinin bulunduğu tespit edilmiştir. Kalede yaptığımız incelemeler sonucunda kaleyi Avnik kalesi ve bölgedeki diğer Urartu kaleleri ile aynı döneme

tarihlendirmeyi uygun bulduk. Ayrıca kaleden elde edilen keramikler arasında Ortaçağ'a tarihlendirdiğimiz keramik verileri elde edilmiştir (Ceylan, 2003, s. 315).

Hasanbey Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 39 km. güneydoğusunda, Hasanbey Köyü'nün 3 km güneydoğusunda 2548 m. rakımda yer almaktadır (Foto 25-28). Bölge verimli ve stratejik bir konuma sahiptir. Kale, tarihi yolları ve su kaynaklarını kontrol edebilecek bir noktada yer almaktadır. Kale, tepenin doğal yapısına göre oldukça sarp ve dik bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Kale, zeminden yaklaşık olarak 450 m. yüksekliktedir. Ulaşımı oldukça zordur. Kalede büyük ölçüde tahribat yapılmıştır. Ancak çok kısıtlı bir alanda sur duvarları tespit edilebilmiştir. Kalenin kuzeybatısında kare planlı yaklaşık olarak 4-5 m. arasında değişen mimari yapılar belirlenmiştir. Yine bu kısımda anakayanın tıraşlanarak düzeltildiği bir mimari yapı görülmektedir ki bu alanın bir kutsal alan olduğunu düşünmekteyiz.

Orta Demir Çağı (Urartu) kalelerinden biri olan Hasanbey Kalesinde kaya basamaklı su tünelinin mevcudiyeti görülmektedir. Kalenin güneybatısında 2419 m. rakımda yer alan kaya basamaklı su tünelinin iç yüksekliği 2 m., genişliği ise yaklaşık 2.5 m.'dir. Basamakların derinliği 25 cm. olup, aşağıya doğru 30, yukarıya doğru 35 tane olmak üzere toplam 65 basamak tespit edilebilmiştir. Aşağıya ve yukarıya doğru toprak ile dolduğundan basamakların tam sayısı belirlenememiştir. Su tünelinin 11 m.'lik kısmı tahribat nedeniyle üzeri açık haldedir. Günümüzde kaya basamaklarının orijinalliğini ve işlerliğini büyük oranda koruduğu görülmektedir.

Hasanbey kalesinden elde edilen keramik buluntuları çoğunlukla İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı (Urartu) ve Ortaçağ özelliği taşımaktadır. Yerleşmenin hemen batı eteklerinde tipik Urartu anıtsal kaya yapılarının var olduğu görülmektedir (Üngör-Bingöl vd. 2014, s. 62).

Kapıkaya Kalesi

Erzurum ili Tortum ilçesinin 26 km. batısında yer alan Kapıkaya köyünün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır (Foto 29-30). Kalenin batısında ise bir gölet bulunmaktadır. Bu kalenin önemli görevlerinden biri bu göleti korumaktır. Bölge hayvancılık bölgesi olduğu için su kaynağı önem kazanmaktadır. Günümüzde bölgede halen hayvancılık yapılmaktadır. Gölet 1979 yılında DSİ tarafından genişletilmiştir.

Kale sur duvarları 4,5-5 m. yüksekliğinde olup günümüze kadar ulaşmıştır. Kale'nin sur duvarlarının kalınlığı 2.80 cm. ile 3.40 cm. arasında değişmektedir. Kale sur duvarları kiklopik

teknikte yapılmıştır Taşların dışa gelen tarafları kabaca düzleştirilmiştir. Sur duvarlarının geniş olmasından dolayı orta kısımları bu düzeltme işleminden sonra çıkan taşlar ve daha küçük taşlarla doldurulmuştur.

Kale kapısı kalenin güneybatı köşesinde yapılmıştır. Kalede, ikisi kale kapısının sağ ve solunda olmak üzere sekiz burç bulunmaktadır. Kale mimarîsi, topografik alana uygun olarak inşa edilmeye çalışılmıştır. Kalenin eteklerinde yapı kalıntılarına rastlanılmaktadır. Ancak bu yapılar dağılmış olduğundan hangi amaçla yapıldıkları anlaşılamamıştır. Kalenin yapısal özellikleri Orta Demir Çağını (Urartu) işaret etmektedir. Yapılan çalışmalar ile kalenin planı çıkarılmıştır. Kalenin giriş kapısı 280 cm. olup kale yolu ile kale kapısından aşağıya bir yay çizilerek inilmektedir. Bunun amacı kale kapısının daha korunaklı olmasını sağlamaktadır. Kalede yaptığımız incelemelerde çok az sayıda keramik elde edilmiştir. Keramikler Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağı (Urartu) özelliği göstermektedir (Ceylan, 2007^a, s. 163; Ceylan, 2008, s. 244; Özgül, 2007, s. 53; Özgül, 2015, s. 69-92).

Kaptır Kalesi

Köprüköy İlçesi'nde, kaya basamaklı su tüneli ve kaya odaları bulunan kalenin günümüzde herhangi bir mimari özelliği ne yazık ki kalmamıştır (Foto 31-32). Kale yapısal olarak Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) özelliği taşımaktadır. Kaya basamaklı su tüneline halen özelliğini koruyan kırk civarında basamak bulunmaktadır. Ayrıca kalede ulaşımı tamamen tahrip olmuş iki odalı bir kaya odası da bulunmaktadır (Ceylan-Bingöl vd. 2008, s. 136; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Kaptır Kalesi).

Karataş Kalesi

Erzurum ili, Köprüköy ilçesinin 12 km. güneydoğusunda, Karataşlar köyünde yer almaktadır. 1944 m. rakımlı kale, Avnik Kalesi'nin yaklaşık 2 km kuzeybatısında bulunmaktadır (Foto 33-34, Çizim 6). Önemli bir yerleşme olan Karataşların altında Urartu özelliği gösteren kaya mezarları bulunmaktadır. Ancak bu kaya mezarları daha sonradan şapel haline dönüştürülmüştür. Kaya mezarları günümüzde köylüler tarafından kullanılmaktadır. Kaya mezarlarının üstündeki kutsal açık hava tapınağının üzerine, yine aynı şekilde köylüler tarafından moloz, taş parçacıkları ve atıl malzeme koyulmuştur. Üzerini temizledikten sonra çalışma imkânı bulduğumuz açık hava tapınağının detaylı çalışmaları ve çizimleri 2015 yılında tarafımızdan yapılmıştır. Kaleden ve çevresinden toplanan keramik verisi Orta Demir Çağ'a (Urartu) aittir (Günaşdı vd. 2012, s. 58).

Küçükçağdarış Kalesi

Erzurum'un Aşkale İlçesi sınırları içindeki kale, Erzurum'a 52 km.

uzaklıktadır (Foto 35-36). Kaya basamaklı su tüneli de bulunan kale Orta Demir Çağı (Urartu) kalelerindenidir. Bu kaledeki yapıların benzerlerine Şirinlikale’de rastlamak mümkündür. Kalede İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ keramikleri bulunmuştur (Işık, 1987, s. 497 vd.; Işık, 1995, s. 14; Ceylan, 2008, s. 113; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Küçükçağdırış).

Marifet Kaya Mezarı

Köprüköy İlçesi’nin 21 km. güneyinde bulunan Marifet Köyü’nün batısında, kayalık bir tepe üzerinde Orta Demir Çağı (Urartu) yerleşmesi ve kaya mezarı bulunmaktadır (Foto 37-38, Çizim 7). Yerden yaklaşık 3.50 m yukarıda yer alan kaya mezarı iki odalı oldukça iyi işçilikle yapılmıştır. 0.95x0.60x1.75 m. boyutlarında bir kapı ile 2.6x2.95x1.85 m. ölçülerinde ana mekâna geçilir. 0.75x0.64x1.12 m boyutlarında bir diğer kapı ile büyüklüğü 3.20x3.90x1.90 m. olan yan odaya geçilmektedir. Mezarın tabanı molozlarla kaplıdır. Odanın hemen kuzeybatı köşesinde 1.20 m derinliğinde, 1.00x0.60 m genişliğinde büyük bir çukur bulunmaktadır. Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ keramikleri tespit edilmiştir (Başgelen, 1985, s. 25; Çevik, 2000, s. 123, lev. 42a; Ceylan, 2008, s. 109-110).

Pasinler Kalesi ve Kaya Mezarı

Erzurum’un 39 km. doğusunda deniz seviyesinden 1740 m. yükseklikte bulunan Pasinler İlçe merkezinin hemen kuzeyinde yer alan Hasanbaba Dağı kütesinin ovaya doğru sokulan kısmı yerleşmeye uygun bir konum özelliği göstermektedir (Foto 39-41, Çizim 8-11). Ovaya ve doğal yollara egemen bu kayalık kütle üzerine kurulan Pasinler Kalesi ile ilgili bilgiler Eskiçağ’da yapıldığı ve tarih boyunca yerleşim gördüğü yönündedir. Ancak kale hakkında bilgi veren kaynaklar kalenin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) veya İlhanlı Emir Togay’ın oğlu Hasan Bey tarafından 1336-1339 yıllarında yaptırıldığını ifade etmektedir (Beygu, 1936, s. 206; Sevgen, 1959, s. 109; Konyalı, 1960, s. 459 vd.; Çelebi, 1970, s. 216 vdd.). Bütün bu bilgiler kalenin pek çok defa yıkılıp yeniden yapıldığını göstermektedir.

Kalenin aslında bir Urartu kalesi olduğu Menua dönemine ait yazıttan bilinmektedir. Urartu kralı Menua yazıtında şu ifadeleri kullanmıştır (Saulcy, 1853, tab. 2; Sayce, 1882, no. 35; Payne, 2006, s. 89 vd.).

***Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua
bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı
Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua,
güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı
ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır.***

Kalede 2001 yılında Erzurum Müzesi Müdürlüğü ile bilimsel başkanlığında kazı çalışması yapılmıştır. İç kalede C9, C10, C11, B14, B15, B16, D8, E8, F8 açmalarında, kale dışında da C19 ve D19 açmalarında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Özellikle kalenin dışında ve güney sur duvarlarının hemen dibinde açılmış C19-D19 açmalarında Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) dönemine ait yazıttan sonra bu döneme ait kale sur kalıntıları tamamen ortaya çıkarmak, elde edilen buluntularla kalenin tarihi hakkında bilgi elde edilmesini sağlamak amacıyla çalışmalar yürütülmüştür. C19 ve D19 açmalarının birleşme noktasında, Urartu dönemine ait olduğu belirlenen doğu-kenarında ana kaya ile bağlantılı doğu-batı doğrultulu, 5.30 m. kuzey kenarı, 6.40 m. güney kenarı olan ve 4 m. genişliğinde kuzey-güney doğrultulu kiklopik teknikte kademeli bir duvar yapısı tespit edilmiştir.

Kalenin güney tarafında yer alan iki odalı Urartu kaya mezarına 1.10x0.55x2.07 m ölçülerinde bir kapı ile girilmektedir. Kaya mezarının ana odası 4.30x6.15x2.80 m boyutlarındadır. Yan odası ise 3.34x4.35x2.30 m ölçülerindedir. Yan odaya 1.20x0.35x2.15 m boyutlarında bir kapı ile geçilmektedir (Lehmann-Haupt, 1931, s. 730 vd.; König, 1955-57, s. 44; Melikişvili, 1960, s. 69; Çevik, 2000, s. 124; Erkmen-Ceylan, 2003, s. 314; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Pasinler).

Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy)

Palandöken sıradağlarının hemen eteğindeki Tepeköy Kalesi ise Urartu'nun Erzurum'a güneyden ulaşan yolların tam kavşağında ve maden yataklarını kontrol etme amaçlı yapılmış bir kaledir (Foto 42-43). Kuzey güney doğrultulu yapılmış olan kale, Erzurum'un 8 km. güneybatısında yer alan Tepeköy Mahallesi'nin sınırları içerisindedir. Çat-Bingöl karayoluna 2 km. uzaklıkta yer almaktadır. Tepeköy Mahallesi'nin doğusunda ve mahalleye yaklaşık 830 m. uzaklıktadır. Kale, Urartuların kuzeye Altıntepe'ye ulaşmak için kullandıkları Horasan-Pasinler-Erzincan-Erzincan karayoluna 8.5 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kaledeki ilk bilimsel incelemeler 2006 yılında tarafımızdan gerçekleştirildi. İlerleyen zamanlarda kaledeki bilimsel çalışmalar artarak devam etmiştir. 2015 yılında detaylı çalışmalar yapılmış kalenin planı çıkarılarak mimari çizimi yapılmıştır.

Kale, Erzurum'un güneybatısından gelen doğal yolların son savunma noktasıdır. Palandöken Dağları'nın kuzeye bakan yamaçlarında yer alan kale, Erzurum Ovası'na hakim bir konumdadır. Kalenin kuzeyinde yoğun bir tarım faaliyeti yapılmaktadır. Güney tarafında ise yaylacılık için uygun alanlar mevcuttur. Büyük ölçüde tahrip olan kalenin mimarisi temel seviyesindeki sur duvarlarından anlaşılmaktadır. Çift kademeli sur duvarları ile yapılan kalenin doğu-batı doğrultulu uzunluğu 64 m. kuzey-güney

uzunluğu ise 58 m'dir. Kalenin güney tarafına doğru duvarlar giderek daralmakta ve üçgenimsi bir görünüm almaktadır. Kalenin bu kısmında genişlik 37 m'dir. Duvarların en dar olduğu ve eğimin nispeten azaldığı bu kısımda genişlik 12 m'dir. Kiklopik teknikteki kale surları yer yer 1 m. aralıklı çift sıra halinde inşa edilerek kalenin güvenliği artırılmaya çalışılmıştır. Kuru duvar tekniğinde yapılan sur duvarlarındaki taşların ebatları 40-60 cm. arasında değişmektedir. Dış sur duvarlarının doğuya bakan duvarları yıkılmış ancak sur duvarları mimari özelliğini koruyarak kuzeye doğru devam etmektedir. Kalenin iç mimari yapıları temel seviyede tespit edilmiştir. Kalenin kuzeye bakan tarafında, kaleye ismini veren Pir Ali Baba adlı bir yatır bulunmaktadır. Kale sur duvarları yatırın doğu ucuna kadar belirgin bir şekilde izlenmektedir. Buradan itibaren ise sur duvarlarının toprak altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu duvarlardaki taşların yerlerinden sökülerek yatırın yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine yatırın etrafında destek amaçlı kullanılan taşlar da iç mekanlardan sökülerek götürülmüştür. Keramik verileri İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ' (Urartu) aittir (Ceylan, 2007_b, s. 104; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Pir Ali Baba; Özgül, 2016, s. 137 vd.).

Umudum Kalesi ve Kaya Mezarı

Erzurum İl'inin 16 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Umudum Köyü'nün (Kalor) 1 km batısında yükselen sarp kayalık üzerinde inşa edilmiştir (Foto 44-46, Çizim 12). Erzurum Ovası'nı kontrol altında tutabilen bir konumda yer alan kale büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen güney ve güneydoğu surları kısmen ayakta kalmayı başarmıştır. Kalenin bu kısmında ayrıca bir su kaynağı bulunmaktadır. Kalenin su ihtiyacının bu kaynaktan ve hemen batısından akan küçük bir dereden karşılandığı düşünülmektedir. Kiklopik teknikte inşa edilen sur duvarları Orta Demir Çağı (Urartu) özelliği taşımaktadır. Kale duvarları yer yer 2-3 sıra halinde gözlenebilir. Sur duvarlarında kullanılan taşların kabaca düzeltildiği görülmektedir. Kale sur duvarlarının yapım tekniğine bakılarak kalenin İşpuini veya Menua döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Buradan hareketle Urartu kayıtları esas alındığında Diauehi bölgesi olan bu bölgenin Menua tarafından M.Ö. 9. yüzyılda Urartu topraklarına katıldığıdır. Kalenin güneyinde Urartu Kralı I. Argišti veya II. Sarduri dönemine tarihlendirilen daha sonra kilise olarak kullanıldığı anlaşılan bir kaya mezarı bulunmaktadır. Ayrıca kalenin birçok yerinde sunak ve sarnıç amaçlı irili ufaklı oval çukurlar yer almaktadır. Kalenin güney tarafına yapılmış olan kaya mezarına iki taraflı kaya basamaklarıyla çıkılmaktadır. İki odalı kaya mezarının ilk odası 3.72 x 4.50 x 2.54 m. boyutlarında ve doğudaki kapıyla dışa açılmaktadır. Orta Demir Çağına(Urartu) tarihlendirilen Umudum (Kalortepe) Kalesi'nin altındaki

Urartu özelliği gösteren kaya işçilikli kaya mezarındaki aydınlatma pencereleri ve girişteki eyvanımsı yapı Urartu'da görülmeyen özelliklerdendir. İki farklı taş işçiliği kaya mezarının yapılan bazı değişikliklerle daha sonra farklı bir amaçla tekrar kullanıldığını göstermektedir. Bu özellikleri ile keramik verileri ve mimari özellikleri ile Orta Demir Çağına (Urartu) tarihlendirilen kalenin altındaki muhtemel mezar Urartu'ya ait olduğu konusunda farklı görüşlerin bulunduğu bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1980, s. 191-203; Pehlivan, 1991_a, s. 39; Ceylan, 2003, s. 311-324; Ceylan, 2005_a, s. 21-29; Ceylan, 2008, s. 107-108; Çevik, 2000, s. 121; Kozbe-Ceylan vd. 2008).

Uzunahmet Kalesi

Uzunahmet Kalesi, Erzurum'u Pasin ovasına bağlayan Deveboynu geçidinin Pasin ovasına açılan bölümünde yer almaktadır (Foto 47, Çizim 13). Pasinler Kalesinden sonra bölgenin en önemli kalesi olma özelliği taşımaktadır. Kale bir yandan savunma amaçlı inşa edilmişken diğer yandan verimli Pasin ovasının kontrolünü sağlamaktadır. Kalenin İlk Tunç çağında yapılmış olduğunu elde ettiğimiz bilgilerden anlamaktayız. Kale, Diauehi ve Urartu döneminde de önemini arttırarak devam etmiştir. Kalede yapmış olduğumuz incelemelerde çok sayıda Urartu dönemine ait keramik elde edilmiştir. Sur duvarı kalıntıları kalenin öncelikle batı kesiminde tespit edilmiştir. Elde edilen keramik verilerinin İlk Tunç Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu) ve Ortaçağ'a ait olduğu belirlenmiştir (Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 112-113; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Uzunahmet).

Yazılıtaş Yazıtı

Yazıt, Horasan İlçesi'nin 34 km. kuzeydoğusunda yer alan Yazılıtaş Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda sarp bir kayalık üzerindedir (Foto 48, Çizim 14). Yazıt, kayanın güney yönü tıraşlanarak oluşturulan dikdörtgen kör pencere içerisine yazılmıştır. Yerden 3 metre kadar yukarıda yer alan bu yazıt, Urartu kralı Menua Dönemi'ne ait olup yazıtta şu ifadeler yer almaktadır (Schulz, 1840, no. 42; Mordtmann, 1872, no. 24; Robert, 1876, s. 121-145; Sayce, 1882, no. 30; Sayce, 1888, s. 10; Alişan, 1890, s. 539; Sayce, 1893, s. 25-26; Sandalgian, 1900, no. 5; Lehmann-Haupt, 1928-35, no. 27; König, 1955-57, no. 23; Melikişvili, 1960, no. 36; Ceylan, 2002_b, s. 14-16; Payne, 2006, s. 68-69);

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele

Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söyleser, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin."

Yukarı Eğri-Büğü (İğrıbüğü) Kalesi

Erzurum ili, Horasan ilçesinin 50 km doğusunda, İğrıbüğü köyünün 3 km kuzeybatısında yer almaktadır (Foto 49-50). Batısında Ziyarettepe, doğusunda Buztaş Tepesi bulunan kale, Sarıkamış'a uzanan doğal yolunun tam kavşak noktasındadır. Kalenin batısından geçerek köye ulaşan "Duman Deresi" adını taşıyan dere, buradan Zaraphane Boğazı'na ulaşarak Aras Nehri'ne karışmaktadır. Deniz seviyesinden 2366 m yükseklikte bulunan kalenin sur duvarları ayakta. İçerisinde büyüklü küçüklü mimari yapılar bulunmaktadır. Sur duvarları bastiyon ve kortiyonla desteklenmiştir.

Kiklopik teknikte yapılmış olan sur duvarlarının kalınlığı 3,5 m.'dir. Kalenin hemen güneybatısında Aşağı İğrıbüğü Kalesi bulunmaktadır. Bölgeye hâkim bir tepede, stratejik bir noktadadır. Savunma açısından elverişli olan kalenin sur duvarlarının yapımında teknik olarak kesme taşların kullanıldığı tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönünde uzanan kale yaklaşık olarak 150 m genişliğindedir. Kalenin giriş kapısı 5 m. olup, güneybatı tarafta yer almaktadır. Oldukça büyük tıraşlanmış taşlardan oluşan giriş kapısına 7-8 merdiven basamağıyla çıkılmaktadır. Kale içerisinde kaçak kazı izleri mevcuttur.

Sur duvarlarının kalınlığı 1 ile 1,5 m arasındadır. Giriş kapısı duvarları 2 m.'dir. Bu stratejik kalede keramik buluntusu oldukça azdır. İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağına (Urartu) ait kalelerden biri olduğunu düşünmekteyiz (Özgül-Ceylan, 2013, s. 280).

Ağbaba Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin, 2 km. güneydoğusunda, Ağbaba Köyü'nün hemen kuzeybatısında yüksek kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (Foto 51-52). Kale hayvancılık ve tarım açısından oldukça elverişli bir konumdadır. Keramik verileri İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak Orta Demir Çağı (Urartu) ve Orta Çağ dönemine tarihlendirilmektedir. Kale

duvarlarının, kalenin çok sarp olması ve bölgenin sert bir iklime sahip olması nedeni ile yıkıldığı düşünülmektedir. Ana kayaya oyulmuş sur temelleri vardır. Tepenin üst kısmı tıraşlanmıştır. Kalenin üst kısmında küçük bir sur kalıntısı vardır. Ancak buranın sonradan oluşturulduğu düşünülmektedir. Kale doğu-batı doğrultusunda yapılmış ve deniz seviyesinden 1690 m. yüksekliktedir. Kaleden aşağı doğru inildikçe Orta Çağ yerleşmelerinin sıklaştığı görülür. Kalenin üzerinde ise daha erken dönemlerde yerleşildiği anlaşılır. Kalenin güney kesiminde sur kalıntılarına rastlanabilmektedir. Batısı ve kuzeyi oldukça sarpdır. Savunması oldukça kolay bir kaledir. Bu yüzden fazla sur yapılmamıştır. Doğusunda da belirgin bir şekilde sur kalıntıları görülebilmektedir. Kaleye çıkış doğu tarafındandır. Zaten kuzey ve güneyinde dere yatakları ile oluşturulmuş doğal bir savunma vardır. Ağbaba Kalesi'nin batısında Köroğlu Kalesi vardır. Ağbaba Kalesi bu kale ile karşılıklı yapılmıştır (Ceylan-Bingöl vd. 2008, s. 131; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Ağbaba).

Maden Kalesi

Erzincan ili Tercan ilçesinin 17 km. güneydoğusundaki Fındıklı köyünün 4 km. güneyinde, deniz seviyesinden 1703 m. yükseklikte bulunmaktadır (Foto 53-54). Yaptığımız incelemede merkez maden ocağının, yerleşim ve kaleden oluşan bir kompleks olduğu görülmektedir. Maden Ocağının 200 m. batısında yerleşim kalıntıları tespit edilmiştir. Yerleşimin güneyinde stratejik bir konumda inşa edilen kale, ana kaya tıraşlanarak oluşturulmuştur. Kalenin 10 km. güneyinde önemli bir Urartu kalesi olan Şirinlikale bulunmaktadır. Bölgenin maden işleme merkezi olduğunu düşündüğümüz kale, Urartu kalelerinden birisidir. Kalede yaptığımız incelemede Orta Demir Çağı (Urartu) keramikleri elde edilmiştir (Ceylan-Bingöl vd. 2010, s. 382-383).

Şirinlikale

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 50 km. güneydoğusunda yer alan kaleye, Tercan'dan Çat'a giden yol ile ulaşılır (Foto 55-56, Çizim 15-16). Karasu'dan sonra, Kurukol ve Yalınkaya köyleri geçilir. Yaylayolu, Gökteş ve Beşgöze köylerinden Tuzluçay'a ulaşılır. Tuzluçay'ın paralelindeki Şihköy Deresi kıyısında yükselen Şirinlikale'ye ulaşılır. Üst tarafı kayalık olan doğu ve güney yanındaki nehir yatağından 50 m. yüksekteki kale tepesi dik bir uçuruma iner. Güneybatıda dikkat çeken uçurum doğal bir koruma sağlamaktadır. Urartu kaleleri içerisinde önemli bir yeredir. Şirinlikale, Fahri Işık'ın başkanlığındaki bir ekip tarafından yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Şirinlikale'de Urartu ve Orta Çağ yerleşmesi görülmektedir. Kale'de ve tam karşısında, nehrin doğu kıyısındaki tepede de Urartu seramiği bulunmakla birlikte, kalede hiçbir duvar kalıntısı kalmamıştır. İç kalenin

kuzey kenarında, tahkim duvarlarından heybetli bir parça Orta Çağ'dan kalmaktadır. Şirinlikale, inşaat bakımından Urartu karakteri göstermektedir. Kaya platosunun kuzeyinde, depo biçiminde oyulmuş iki sarnıç ve iç kalenin doğusundaki kuzey ve güney kaya tünelleri, Urartu Kale inşaatının orijinal eserlerindendir. Ayrıca doğuda ki İç Kale'de, kaya kütlesine yapılmış iki Urartu Kaya Mezarı vardır.

Şirinlikale'de bulunan iki kaya mezarından ilki tepenin sarp doğu yamacı dibinde, düzeltilmiş kaya yüzündedir. Mezarların baktığı Şihköy Deresi yönünden kolaylıkla ulaşılabilen iki odalı mezarın, işçilikleri niteliklidir. Mezara girişi sağlayan düzgün dikdörtgen kapı, içten ve dıştan bir silmeyle çevrelenmiştir. 60 x 93 x 123 cm. ölçülerindeki girişle, boyutları 2,75 x 3,60 x 2,10 m. olan ana odaya geçilir. Karşılaşılan ilk döşeme, mezar tabanında kapıya yakın açılmış 20 x 40 x 10 cm.lik bozuk dikdörtgen biçimli bir çukurdur. Odanın güney duvarı boyunca 40 cm. aralıklarla, 10 cm. çapında altı oyuk dizilmiştir. 68 x 95 x 127 cm. boyutlarındaki arka oda girişi, arka duvarın güney yanına çekilmiştir. Yaklaşık kare biçimli arka oda 3,80 x 3,90 x 2,25 m. ölçülerindedir. Ana odadan 25 cm. derindeki arka odaya basamak işlevindeki eşikle inilir. Odanın kuzeydoğu köşesi büyük tahribata uğramıştır. İkinci mezar ilk mezarın güneyinde yer alıp, doğuya doğru bakmaktadır. Bir silmeyle üç yandan çevrelendiği anlaşılan 70x30x100 cm. ölçülerindeki kapıdan, 20 ve 40 cm. yüksekliğindeki iki basamakla mezara inilir. 3,12 x 3,85 x 2,15 m. ölçüleri olan ana odanın yüksekliği, tavanın kötü işçilikli ilk 2,00 m'sinde 2,20 m'yi bulur. Bu kesim dışında işçilik niteliklidir. Mezarın arka duvarının ortasına, 2,12 x 1,95 x 1,40-1,70 m. boyutlarında, mezar enince uzanan, 40 cm. yüksekliğinde bir basamakla çıkılan bölüm açılmıştır. "Eyvan"ın arka duvarı önünde iki sıra halinde dizili on dört oyugün çapları, 5,8 cm. arasında değişmektedir. Ana odanın kuzey köşesinde 25 x 30 x 13 cm. boyutlarında dikdörtgen bir çukur, bu kesimde uzanan basamağın her bir başında da birer oyuk yer alır (Işık, 1987, s. 497-534; Çevik, 1997, s. 419 vdd.; Çevik, 2000, s. 120 vd.; Ceylan, 2005_a, s. 24; Ceylan-Bingöl vd. 2008, s. 131; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Şirinlikale).

Taşbulak Kalesi

Erzincan ili, Kemah ilçesinin 16 km kuzeybatısında Taşbulak Köyünde yer almaktadır (Foto 57-59, Çizim 17). Bu kale ekibimizin 2003 yılı yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş ve ön çalışmaları yapılmıştır. Kale, köyün hemen güneyinde yükselen kayalığın üzerine yapılmıştır. 1652 m yükseklikte yer alan kale, güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu yapılmıştır. Bu kayalık tepe, iki kısımdan meydana gelmektedir. Kale bu kayalığın güney tarafına kurulmuştur. Üzeri tıraşlanarak tepe üzerine konumlandırılmıştır.

Kalenin batı tarafında sur izleri görülmektedir. Kalenin güney ve doğu tarafları sarp olduğu için savunma açısından oldukça kolaydır. Kalenin kuzey tarafı ise daha yayvandır. Kalenin doğu tarafında oldukça sarp ve yüksek olan Yoğurtçu Dağı bulunmaktadır. Kale güney ve kuzey taraflarından gelen vadiyi kontrol etmek amacıyla yapılmıştır. Fırat Nehrinin hemen yanında yükselmiştir. Stratejik açıdan oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Kalenin Urartu dönemine ait bir kale olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kalenin güney etekleri tıraşlanarak yerleşim alanları oluşturulmuştur. Ayrıca yine güney tarafta sert kayanın üzerine 70 cm çapında 90 cm derinliğinde bir su sarnıcının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca kalenin güney tarafında bir kaya mezarı bulunmaktadır. Bu mezar tipik bir Urartu kaya mezarıdır. 1.45x0.98 m genişliğinde bir kapı ile girilen mezar odasının kuzeybatı duvarı 2.53 m uzunluğundadır. Bu kısımda tavan yüksekliği 1.88 m'dir. Giriş duvarının uzunluğu 2.45, yüksekliği ise 1.80 m'dir. 124x163 cm genişliği sahip olan bu oda dikdörtgen bir yapı özelliğindedir. Bu mezardaki ilk oda 124-163x245-253x180-188 cm ölçülerindedir. Mezardaki ilk odada 138 cm yüksekliğindeki eşikli bir kapı ile ikinci bir odaya giriş sağlanır. Yüksekliği 194-222 cm olan ikinci odanın güneydoğu duvarında 4, kuzeybatı duvarında ise 3 tane niş bulunmaktadır. Odanın güney köşesinde 35 cm derinliğinde 55x65 cm ölçülerinde bir sunu çanağı bulunmaktadır. Bu sunak çanağından 36 cm uzaklıkta, 13-16 cm'lik çapa sahip olan iki küçük oyuk bulunmaktadır. Kaya mezarının güneybatıdan kuzeydoğuya doğru giderek yükseldiği görülmektedir. Kuzeydoğu duvarı önünde mezar tavanının 1 m genişlediği ve 30 cm yükseldiği görülmektedir. Kaya mezarının bulunduğu alanda 70-90 cm çaplı birkaç çukurun bulunması bu bölümün kutsal bir mekân olduğunu göstermektedir (Özgül-Ceylan vd. 2013, s. 277-292).

Üçpınar Kalesi

Kale, Tercan İlçesi'nin 12 km. güneybatısında yer alan Üçpınar Köyü'nün 550 m. güneybatısında 1611 m. yüksekliktedir (Foto 60-61). Kalenin güney kesimini sıradağlar, batısını ise Fırat (Karasu) nehri çevrelemektedir. Üçpınar Köyü'nden 80 m. yüksekte yer alan kayalık bir tepe üzerine kuzey-güney doğrultulu yapılan kale genel özellikleri ile Orta Demir Çağı (Urartu) kalesidir. Kalede, bölgedeki örneğine Erzincan Çayırılı İlçesi'nin 8 km. kuzeydoğusunda yer alan Sırataşlar Kalesi'nde görülen ana kayaya oyularak yapılmış bir su kanalı ve sarnıç vardır. Ayrıca kalenin kuzey ve kuzeybatısında yer alan ana kayaya oyularak oluşturulmuş girintiler bulunmaktadır. Kalede suya inen bir su tünelinin de girişi tespit edilmiş ancak su tünelinin tamamı günümüzde dolmuştur. Keramik verilerini değerlendirdiğimizde kalede ağırlıklı olarak Orta Demir Çağı (Urartu)

etkisinin görüldüğü anlaşılmaktadır. Kalenin bölgedeki bir Urartu merkezi olduğunu söyleyebiliriz (Ceylan, 2008, s. 241; Ceylan, 2007^a, s. 165).

Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı

Erzincan-Erzurum karayolu üzerinde Erzincan'a 70 km, Tercan'a 28 km mesafede, Altunkent'in 3 km. batısındaki Yollarüstü köyünün hemen güneyinde yer alan kale, kesme taşlardan yapılmıştır (Foto 62-64, Çizim 18). Ancak, çevredeki evlerin yapımı için temel taşlarının birçoğu sökülüştür. Erzurum-Erzincan karayolunu kontrol altında tutmasından dolayı oldukça önemli bir noktada yer almaktadır (Ceylan, 2003, s. 312; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Yollarüstü)¹³. Daha önce kalenin güneybatısında tespit ettiğimiz kaya mezarının giriş bölümü tahrip edilmiştir. Kaya mezarının büyük bir bölümü toprakla dolmuştur. Bir önceki tespitimiz ile bir sonraki tespitimiz arasında önemli bir tahribata maruz kaldığını söyleyebiliriz. Urartuların Erzincan bölgesinde yapmış olduğu yöresel idari merkezli kalelerden biri olma özelliği taşımaktadır. Kalenin hemen güneybatısında Urartu dönemine ait bir kaya mezarı mezarı bulunmaktadır. Günümüzde içi büyük ölçüde toprak ile dolu olan kaya mezarı yaklaşık 3.5x2.25x0.9 m boyutlarındadır. Kale ve kaya mezarı Urartu dönemine ait olmakla beraber İlk Tunç ve Orta Çağ dönemlerine ait keramik verileri de kale yüzeyinde tespit edilmiştir (Ceylan, 2003, s. 312; Kozbe-Ceylan vd. 2008, Yollarüstü).

Sonuç olarak; Kıymetli hocam M. PEHLİVAN ile 1997 yılından itibaren çıkmış olduğumuz yolda, Kuzeydoğu Anadolu'da yürütmüş olduğumuz yüzey araştırmaları neticesinde varmış olduğumuz netice bölgenin M.Ö. III. binden başlayarak yoğun bir yerleşime sahne olduğudur. Özellikle II. binde Hayaşa ile başlayan süreç, I. binde Diauehi ve Urartu krallıkları ile devam etmiştir. Diauehi'nin Hayaşa toprakları üzerine oturduğu görülmektedir. Hayaşa'nın yıkılmasından sonra aynı insanlar yeni bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Hayaşa batıdaki düşman Hitit ile mücadele ederken Diauehi güneydeki düşman Urartu ile mücadele etmiştir. Her iki teşkilatlanmada büyük ve güçlü devletler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bölgedeki kaleler ve yerleşimler özellikle M.Ö. I. bin kaleleri Diauehi tarafından kurulmuştur. Diauehi'nin Urartu krallığı tarafından ortadan kaldırılması ile birlikte Urartu kalelerine dönüşmüştür. Bu kalelerden bazıları Urartular tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bunu da Urartuların kalelere bıraktıkları inşa yazıtlarından anlamaktayız. Söz konusu dönemle ilgili geniş bilgi içeren *“Diauehi ve Urartu Krallıkları Döneminde Kuzey Doğu Anadolu”* ile ilgili kitap çalışmamız yazım aşamasındadır.

¹³ Önemli bir Demir Çağı kalesi olan Yollarüstü kalesi ile ilgili geniş çaplı bir araştırma yapılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946). *Historie d' Armenia: les origines du Xe siecle au VIe (V.J.C.)*, Paris.
- Alişan, L. V. M. (1890). *Ararat*, Venedik.
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da koyu yüzlü açkılı ve Karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arsebük, G. (1979). Altınova'da (Elazığ), koyu yüzlü açkılı ve Karaz türü çanak-çömlek arasındaki ilişkiler, *TTKong VIII*, Ankara, 81-92.
- Atalay, İ.- K. Mortan, (2003). *Türkiye bölgesel coğrafyası*, İstanbul.
- Aydın, N. (1991). Güzelhisar Urartu kitabesi, *Belleten*, 55(213), Ankara, 33-329.
- Başgelen, N. (1985). Doğu Anadolu'dan Demir çağına ait bazı yeni bulgular 1 kitabeler - kaya tünelleri, *Arkeoloji ve Sanat* 28-30, İstanbul, 15-18.
- Belli, O. (1977). *Urartular çağında Van bölgesi yol şebekesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Belli, O. (1982). Urartular, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1991). Inscribed metal objects. (ed. Merhav), *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem, 44-49.
- Belli, O. (2000). Eskiçağ dünyasının en büyük madenci Krallığı: Urartular, (ed. O. Belli), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 371-379.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum*, İstanbul.
- Bingöl, A. (2003). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Kars ve çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bingöl, A.-A. Ceylan vd. (2010). 2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara, 375-398.
- Bingöl, A. (2016). Kars ve Çevresinde Karaz Yerleşmeleri, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 487-502.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze age, *Anatolian Studies VIII*, London, 157-209.
- Burney, C. A. (1966). First season of excavation of the Urartian citadel of Kayalıdere, *Anatolian Studies* 16, London, 55-111.
- Burney, C. A.-D. M. Lang, (1971). *The peoples of the hills*, London.
- Carruba, O. (1988). Die Hayaşa-verträge Hattis, *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, Wiesbaden, 59-75.
- Cavaignac, E. (1930). Marija. *Revue Hittite et Asianique I*, Paris, 15-17.
- Cavaignac, E. (1931). *Les annales de Suppiluliuma*, Strasbourg.
- Cavaignac, E. (1934). Le primer royaume d'Armenia, *RHA* 17, 9-14.
- Ceylan, A. (1994). *M.Ö. II ve I. binde devletlerarası ilişkiler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ceylan, A. (2000). 1998 yılı Erzincan yüzey araştırması, 17. *Araştırma Sonuçları*

- Toplantısı-II*, Ankara, 181-192.
- Ceylan, A. (2001). *Sarıkamış, tarihi ve arkeolojik araştırmaları*, Erzurum.
- Ceylan, A. (2002_a). 2000 yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara, 165-178.
- Ceylan, A. (2002_b). Yazılıtaş-Horasan, *Çağlayan Aras* 1/1, 14-15.
- Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları, 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 311-324.
- Ceylan, A. (2004_a). 2002 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 263-272.
- Ceylan, A.** (2004_b). Doğubayazıt'ın Eskiçağ tarihine bir bakış (İlk Tunç çağından Demir çağına), *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu* (13-14 Eylül, 2003), *İstanbul*, 41-51.
- Ceylan, A. (2005_a). The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron age, *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- Ceylan, A. (2005_b). 2003 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 189-200.
- Ceylan, A. (2007_a). 2005 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 163-182.
- Ceylan, A. (2007_b). Kuzeydoğu Anadolu yüzey araştırmalarının bir değerlendirilmesi, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/39, Erzurum, 103-117.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum.
- Ceylan, A.-A. Bingöl, (2008). 2006 yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-3*, Ankara, 129-149.
- Ceylan, A.-A. Bingöl vd. (2009). “2007 yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları”, 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 133-151.
- Ceylan, N. (2015). *Kuzeybatı İran'da önemli Urartu yerleşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelebi, E. (1970). *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, İstanbul.
- Çevik, N. (1997). Urartu kaya mezarlarında ölü kültürüne ilişkin mimari elemanlar, *Türk Arkeoloji Dergisi-XXXI*, Ankara, 419-459.
- Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ölü gömme gelenekleri*, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1980). Diauehi'de bir Urartu kalesi: Umudum Tepe, *Anadolu Araştırmaları VIII*, Ankara, 191-203.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*, İzmir.
- Delaporte, D. (1936). *Des Hittites*, Paris.
- Diakonoff, I. M. (1951). Prehistorya Urartu: Period plemennih soyuzov XIV-IX, *VDI-36/2*, 265-356.
- Dinçol, A. M.-B. Dinçol, (1992). Die Urartaische inschrift aus Hanak (Kars), *Fesischrift Sedat Alp*, Ankara, 109-117.
- Dyson, R. H. (1968). The archaeological evidence of the second millenium B.C. on

the Persian plateau, *CAH* II, 14-16.

Dzhaparidze O. M. (1964). The culture of early agricultural tribes in the territory of Georgia, VII. *Congress Of Anthropological and Ethnological Sciences*, Moskova, 4-9.

Erinç, S. (1953). *Doğu anadolu coğrafyası*, İstanbul.

Erkmen, M.-A. Ceylan, (2003). 2001 yılı Pasinler Kale kazısı, XIII. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 17-28.

Erkmen, M.-A. Ceylan vd. (2008). 2006 yılı Erzurum Kale kazısı, 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 491-505.

Erkmen, M.-Y. Günaşdı vd. (2011). 2009 Yılı Erzurum Kale kazısı, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 148-166.

Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.

Friedrich, J. (1930). Staatsverträge II, *MVAG* 34/1, Leipzig, 103-161.

Friedrich, J. (1933). *Einführung ins Urartaische (Mitteilungen der vorderasiatisch-Ägyptischen gesellschaft 37 [3]*, Leipzig.

Garstang, J. (1943). Hittite military roads in Asia Minor, *AJA* 47, Boston, 35-62.

Goetze, A. (1928). Madduwattas, *MVAeG* 38, 1-178.

Goetze, A. (1967). Die annalen der Mursilis, *MVAeG* 38, Darmstadt.

Grayson, A. K. (1972-1976). *Assyrian royal inscriptions* I-II, Wiesbaden.

Günaşdı, Y. (Baskıda). Erzurum kalesi kazıları ışığında Erzurum çevresindeki kaleler, XVII. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara.

Günaşdı, Y. (2016). Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik, *TÜBA-Ar* 19, 113-135.

Günaşdı, Y. vd. (2012). 2010 yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 49-71.

Güney, E. (1990). Dicle ırmağında kelek taşımacılığı, *Coğrafya Araştırmaları-2*, Ankara, 323-328.

Güterbock, H. G. (1956). The deeds of Suppiluliuma as told by his son, Mursili II, *JCS* X, Boston, 41-68.

Herodotos, (2006). *Herodot tarihi*, İstanbul.

Herzfeld, E. (1968). *The Persian empire: Studies in geography and ethnography of the ancient Near East*, Wiesbaden.

Honigmann, E. (1970). *Bizans devletinin doğu sınırı*, İstanbul.

Işık, F. (1987). Şirinlikale, Bilinmeyen bir Urartu kalesi ve Doğu Anadolu'daki yaratıcı dağ topluluğunun kaya anıtları hakkında izlenimler, *Belleten* LI-200, Ankara, 497-534.

Işık, F. (1995). *Die offenen felsheilig tümer Urartus*, Roma.

Karageçi, M. (2013). "Akyaka'da Bazı Demirçağı Yerleşmeleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/1, 95-114.

Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzası'nda Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.

Karageçi, M. (2017). "Yüzey Araştırmaları Işığında Kars Bölgesi Tunç Çağı Kaleleri", *Prof. Dr. Recep Yıldırım Armağan Kitabı*, 165-194.

Ketin, İ. (1983). *Türkiye jeolojisine genel bir bakış*, İstanbul.

- Koçman, A. (1993). *Türkiye iklimi*, İzmir.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde hayvancılık*, Erzurum.
- Koday, Z. (2001). Çıldır Gölü'nde balıkçılık, *Türk Coğrafya Dergisi* 37, İstanbul, 171-182.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideler ve kitabeleriyle Erzurum tarihi*, İstanbul.
- Koşay, H. Z. (1964). Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), *Atatürk Konferansları* I, Ankara, 91-94.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve çevresinin dip tarihi*, Ankara.
- Koşay, H. Z.-H. Vary, (1964). *Pulur kazısı, 1960 mevsimi çalışmaları raporu*, Ankara.
- Koşay, H. Z. - H. Vary, (1967). *Güzelova kazısı*, Ankara.
- Koşay, H. Z.-K. Turfan, (1959). Erzurum-Karaz kazısı raporu, *Belleten* 23/91, Ankara, 349-414.
- Kozbe, G.-A. Ceylan vd. (2008). *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri - 6_{a-b} Demir Çağları*, İstanbul.
- König, F. W. (1955-57). *Handbuch der Chaldischen inschriften, Archiv für Orientforschung herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8*, Graz.
- Ksenophon, (1984). *Anabasis, onbinlerin dönüşü*, İstanbul.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*, London.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus inscriptionum Chaldicarum I-II*, Leipzig.
- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago.
- Macquenn, J. G. (1986). *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, London.
- Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit çağında Anadolu*, Ankara.
- Marr, N. A. (1919). Nadpis Sardmi II, sina Argištiya v das-Kerpi na haldirskom ozere, *Zapiski Kavkasskago Muzeya* B (I).
- Mayer, W. (1983). Sargons feldzug gegen Urartu-714 V. Chr. Text und Übersetzung, *MDOG* 115, Berlin, 65-132.
- Melikişvili, G. A. (1950). Diauehi, *Vestnik Drevney Istorii* 34/4, 26-42.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi*, Moskova.
- Melikişvili, G. A. (1971). *Die Urartaische sprache*, Roma.
- Meşçaninov, I. I. (1931-32). Neue chaldische inschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. in Daş-kerpi, *AfO* 7, 160-164.
- Meyer, E. (1954). *Geschichte des altertums*, Stuttgart.
- Mordtmann de Aeltere, A. D. (1872). Entzifferung und erkläerung der Armenischen keilinschriften von Van und umgegend, *ZDMG* 26, (no. 1-46), 465-496.
- Nikolskii, M. (1893). Klinoobrazniye nadpis Rusi I v KelaniKirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivansboyguberniyi, *Archaeologičeskiye Izvestiya, Zametki* (1).
- Orthmann, W. (1968-1969). Eine Urartaeische inschrift in Avnik, *AFO* 22, Berlin-Graz, 77-78.
- Özgül, O. (2015). Erzurum Tortum'da önemli bir Urartu Kalesi: Kapıkaya, *Trakya*

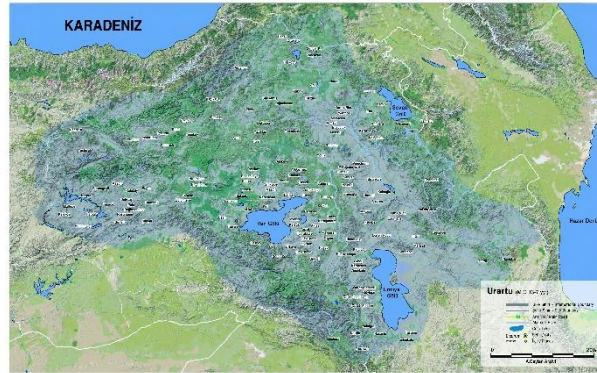
- Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9 (Ocak), Edirne, 69-92.
- Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman çevresinde tarihi ve arkeolojik araştırmalar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, O. (2016). Erzurum'da stratejik bir Urartu kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba), *TÜBA-AR* 19, 137-157.
- Özgül, O.-A. Ceylan vd. (2013). 2011 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri yüzey araştırmaları, 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 277-292.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Erzurum ve çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990). Karaz ve Hurriler, 100. *Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I*, Van, 168-176.
- Pehlivan, M. (1991_a). *Daya (e) ni /Diau(e)hi*, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1991_b). *Hayaşa*, Erzurum.
- Piotrovskii, B. B. (1962). The aeneolithic culture of Trans-Caucasian in the third millennium B.C., *VI. International Concrress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, Moscow.
- Piotrovskii, B. B. (1967). *Urartu: The kingdom of Van and its Art*, London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*, Geneva.
- Robert, L. De, (1876). *Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de l'Armenie*, Paris.
- Ryan, C. W. (1960). *A guide to the known minerals of Turkey*, Ankara.
- Sagona, A. G. (1999). The Bronze age-the Iron age transition in northeast Anatolia: a view from Sos Höyük, *Anatolian Studies* 49, London, 153-157.
- Sagona A. G. (2000). Sos Höyük and the Erzurum region in late prehistory: A provisional chronology for Northeastern Anatolia area, *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucuses et de L'euphrate aux I ve III e Millenaries*, edited by c. Morro and H. Hauptmann, Paris, 329-373.
- Sagona A.G.-M. Erkmen vd. (1997). Excavations Sos Höyük 1995, XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara, 137-143.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: contributo alla storia della formazione del regnodi Urartu*, Roma.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*, İstanbul.
- Sami, Ş. (1889-[1306]). *Kamusü'l- Alâm*, İstanbul.
- Sandalgian, J. (1900). *Les inscriptions cuneiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interliruiare en Armenien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire*, Venedik.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul.
- Saulcy, I. F. J. C. de, (1853). *Voyage autour de la mer morte et dans les terres bibliques*, Paris.
- Sayce, A. H. (1882). The cuneiform inscriptions of Van, *JRAS* 14, (no. 1-57), 377-

- 732.
- Sayce, A. H. (1888). The cuneiform inscriptions of Van, 3, *JRAS* 20, 148 (no. 58-68), 1-48.
- Sayce, A. H. (1890_a). Monolith inscription of Argistis king of Van, *Records of the Past* 4, 134-136.
- Sayce, A. H. (1890_b). The great inscription of argistis on the rock of Van, *Records of the Past* 4, 117-133.
- Sayce, A. H. (1893). The cuneiform inscriptions of Van, part 4, *JRAS* 25, (no. 69-79), 1-39.
- Sayce, A. H. (1894). The cuneiform inscriptions of Van, part 5, *JRAS* 26, (no. 80-85), 691-732.
- Sayce, A. H. (1929). Same new Vannic inscriptions, *JRAS* 61, (no. 93-100), 297-336.
- Schuler, E. V. (1965). Sonderformen Hethitischer staatsverträge, *AnAr* II/1-2, İstanbul, 445-464.
- Schulz, F. E. (1840). Memoire sur le lac de Van et ses environs, *JA* 3(9), 257-323.
- Selen, S. (1943). Türkiye'nin yol sistemi, *TCD* I-IV, Ankara, 352-371.
- Sembatiants, M. V. (1910). *Ararat*.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*, Ankara.
- Slattery, J. C. D. (1987). Urartu and the Black Sea colonies: an Economic perspective, *Reprint from al Rafidon* VIII, Tokyo, 1-30.
- Sözer, N. (1969). *Diyarbakır havzası*, Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005_a). *Büyükardıç*, Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005_b). *Tasmasor*, Ankara.
- Şenyurt, S. Y.-H. Ekmen, (2005). *Tetikom Höyük: Pasinler ovasında bir Demir çağı yerleşmesi / An Iron age settlement in Pasinler plain*, Ankara.
- Şenyurt, S. Y.-İ. Resul, (2005). *Güllüdere*, Ankara.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (2001). Tushpa-Van fortress: Research and excavations at the mysterious Iron age capital, *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey*, ed. (ed. O. Belli), İstanbul, 157-165.
- Tarkan, T. (1974). Ana çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 7-22.
- Tseretheli, G. V. (1939). *Sakartvelos musunms Urartuli dzeleb / Urartskiye pomyatniki muzeyi Gruziyi*, Tiflis.
- Üngör, İ.-A. Bingöl vd. (2014). 2012 yılı Erzincan, Erzurum illeri yüzey araştırmaları, 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 61-77.

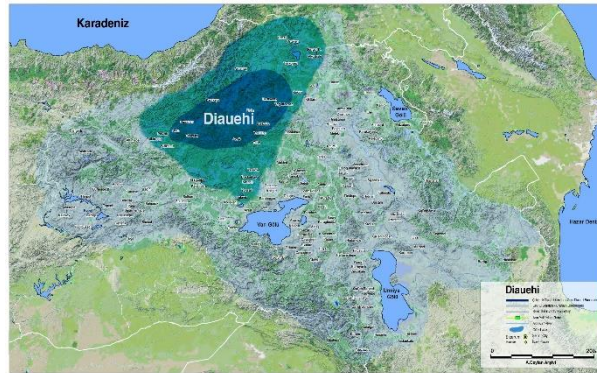
EKLER HARİTALAR

Harita 1. Doğu Anadolu Bölgesi

Harita 2. Urartu Yayılım Alanı

Harita 3. Diauehi ve Çekirdek Diauehi

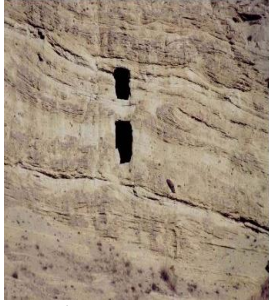
RESİMLER VE ÇİZİMLER

Foto 1. Karapınar
Kaya Mezarı

Foto 2. Karapınar
Kaya Mezarı

Foto 3. Micingirt Kalesi

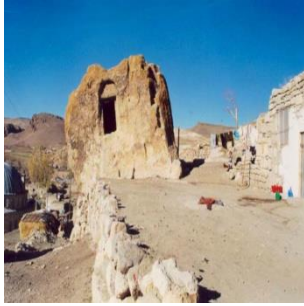

Foto 4. Micingirt Kalesi

Foto 5. Toprakkale

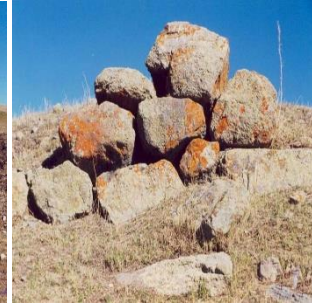

Foto 6. Toprakkale Sur Duvarları

Foto 7. Yoğunhasan Kalesi

Foto 8. Yoğunhasan
Sur Duvarları

Foto 9. Yoğunhasan
Kaya Mezarı

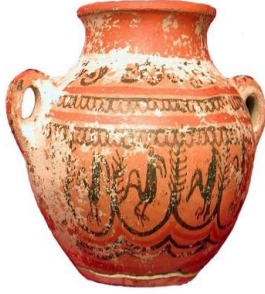
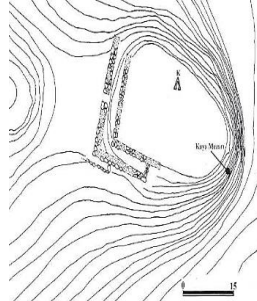
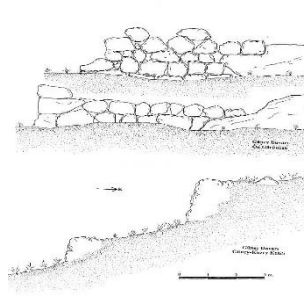

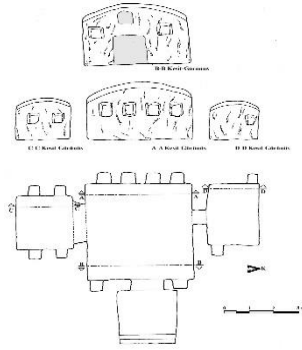
Foto 10. Yoğunhasan Kalesi Buluntusu

Çizim 1. Yoğunhasan Kalesi Planı

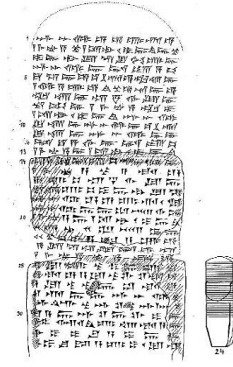
Çizim 2. Yoğunhasan Kalesi Duvar Örgüsü

Çizim 3. Yoğunhasan Kaya Mezarı Planı

Foto 11. Zivin (Süngütaş) Kalesi

Çizim 4. Zivin (Süngütaş) Yazıtı

Foto 12. Aşağı Eğri Büğrü Kalesi

Foto 13. Aşağı Eğri Büğrü Kalesi

Foto 14. Avnik Kalesi

Foto 15. Avnik Kalesi

Foto 16. Avnik Kalesi Çizim 5. Avnik Yazıtı Su Sarmıcı

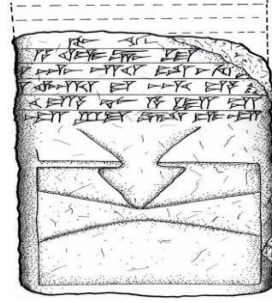

Foto 17. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

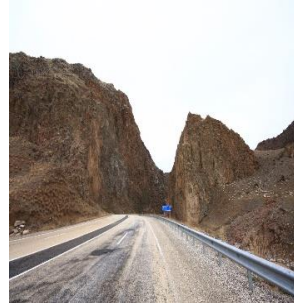

Foto 18. Dellal Geçidi

Foto 19. Gaban Kalesi

Foto 20. Gaban Kalesi

Foto 21. Gökçeşeyh Höyük

Foto 22. Gökçeşeyh Höyük Kaçak Kazı Alanı

Foto 23. Harami Kale

Foto 24. Harami Kale

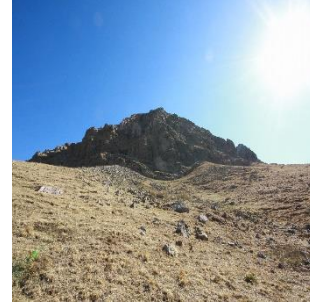

Foto 25. Hasanbey Kalesi

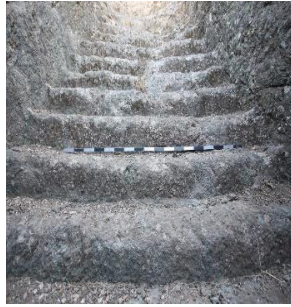
Foto 26. Hasanbey Kalesi
Sur DuvarıFoto 27. Hasanbey Kalesi
Kaya Basamaklı Su TüneliFoto 28. Hasanbey Kalesi
Kutsal Kaya İşaretleri

Foto 29. Kapıkaya Kalesi

Foto 30. Kapıkaya Kalesi
Sur Duvarı

Foto 31. Kaptır Kalesi

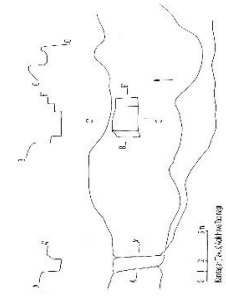
Foto 32. Kaptır Kalesi

Foto 33. Karataş Kalesi

Foto 34. Karataş Kaya Mezarı

Çizim 6. Karataşlar Açık Hava Tapınağı

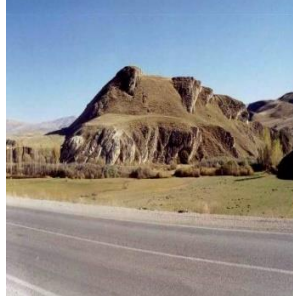

Foto 35. Küçükçağdarış Kalesi

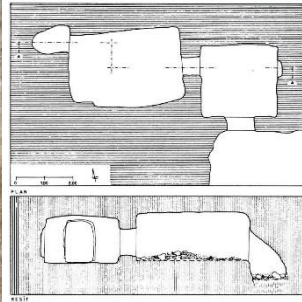
Foto 36. Küçükçağdarış Kalesi Kaya Basamaklı Tüneli

Foto 37. Marifet Kalesi

Foto 38. Marifet Kaya Mezarı

Çizim 7. Marifet Kaya Mezarı Planı (N. Çevik)

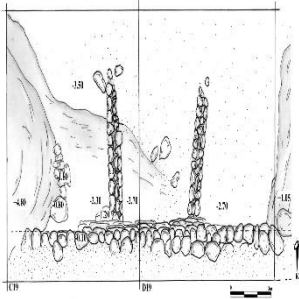
Foto 39. Pasinler
(Hasankale) Kalesi

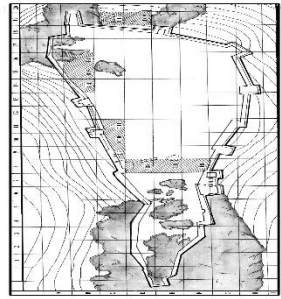
Foto 40. Pasinler
(Hasankale) Kalesi
Kaya Mezarı

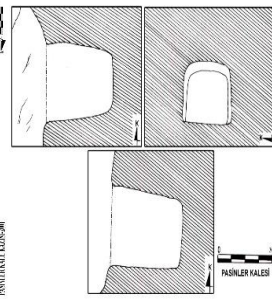
Foto 41. Pasinler
(Hasankale) Kalesi Urartu
Sur Duvarı

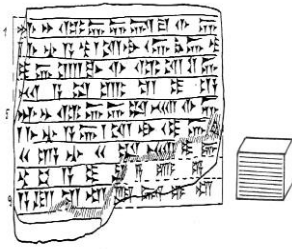
Çizim 8. Pasinler Kalesi
Urartu Sur Duvarı

Çizim 9. Pasinler
Kalesi

Çizim 10. Pasinler
Kalesi (N. Çevik)

Çizim 11. Pasinler Yazıtı

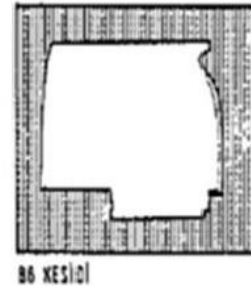
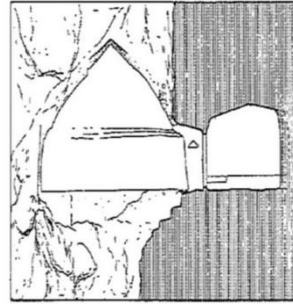
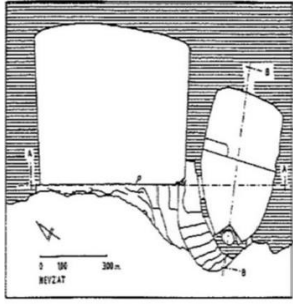
Foto 42. Piralibaba
(Tepeköy) Kalesi

Foto 43. Piralibaba
(Tepeköy) Kalesi Sur Duvarı

Foto 44. Umudum Kalesi

Foto 45. Umudum Kalesi
Sur DuvarıFoto 46. Umudum
Kaya Mezarı

Çizim 12. Umudum Kaya Mezarı (N. Çevik)

Foto 47. Uzunahmet Kalesi

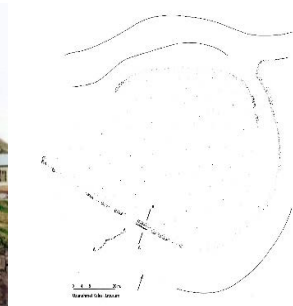
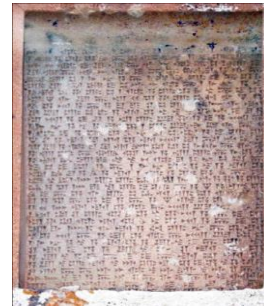
Çizim 13. Uzunahmet Kalesi
Planı

Foto 48. Yazılıtaş Yazıtı

Çizim 14. Yazılıtaş Yazıtı

Foto 49. Yukarı Iğır Bıdır Kalesi

Foto 50. Yukarı Iğır Bıdır Kalesi Sur Duvarı

Foto 51. Ağbaba Kalesi

Foto 52. Ağbaba Kalesi Kaya Basamakları

Foto 53. Maden Kalesi

Foto 54. Maden Kalesi

Foto 55. Şirinlikale Kalesi

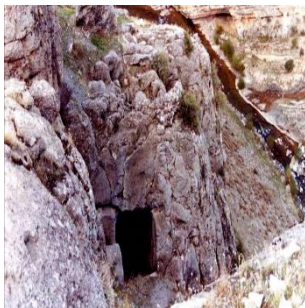
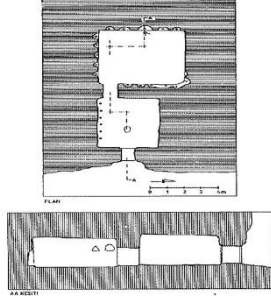
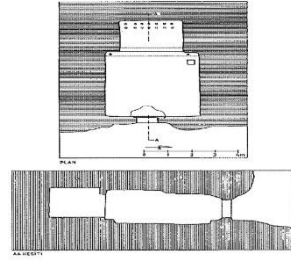

Foto 56. Şirinlikale Kaya Mezarı

Çizim 15. Şirinlikale Kaya Mezarı (N. Çevik)

Çizim 16. Şirinlikale Kaya Mezarı (N. Çevik)

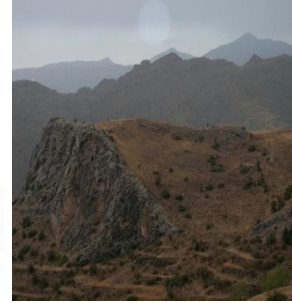

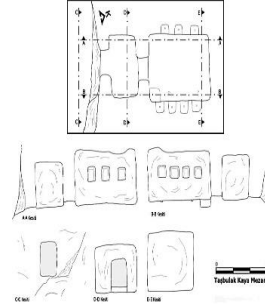
Foto 57. Taşbulak Kalesi

Foto 58. Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı

Foto 59. Taşbulak Kaya Mezarı

Çizim 17. Taşbulak Kaya Mezarı

Foto 60. Üçpınar Kalesi

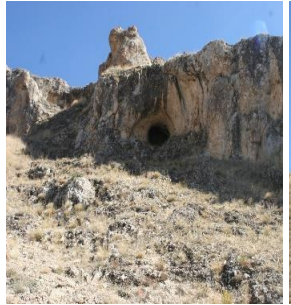

Foto 61. Üçpınar Kalesi

Foto 62. Yollarüstü Kalesi